

ETÜT DERGİSİ
Erzurum Teknik Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

ETUT JOURNAL
Erzurum Technical University
Faculty of Letters Journal of History

Yıl: 2

Sayı: 3

December 2021

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
Yılda İki Kez Yayınlanan Ulusal Hakemli Bir Dergidir

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
Erzurum Technical University Faculty of Letters Journal of History

Yayın Şekli: Yılda iki kez, (Twice a year).

Yayın Dili: Türkiye Türkçesi ve İngilizce (in Turkey Turkish and English).

Yayın Türü: Ulusal Hakemli Dergi (National peer-reviewed Journal).

Yayın Sahibi/Owner

Doç. Dr. Naim Ürkmez

Alan Editörleri/Field Editors

Dr. Öğr. Üyesi Musa Sezer (Yeni Çağ Tarihi)

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Gökhan Polatoğlu (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi)

Dr. Öğr. Üyesi Zafer Sever (Genel Türk Tarihi)

Dr. Öğr. Üyesi Serkan Özer (Orta Çağ Tarihi)

Dr. Öğr. Üyesi Uğur Akbulut (Yakın Çağ Tarihi)

Editör Yardımcıları / Assisting Editor

Dr. Öğr. Üyesi Musa Sezer

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Emel Akbey

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Legal Representative

Sedat Kızıltunç

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Yavuz Aslan (Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemalettin Kuzucu (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Murat Küçükkuşurlu (Erzurum Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Bayram Nazır (Gümüşhane Üniversitesi)

Prof. Dr. Hikmet Öksüz (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Tezcan (Bursa Uludağ Üniversitesi)

Doç. Dr. Aydın Efe (Çankırı Karatekin Üniversitesi)

Doç. Dr. Yasin Topaloğlu (Atatürk Üniversitesi)

Doç. Dr. Sacit Uğuz (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu (İstanbul Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Derya Coşkun (Erzurum Teknik Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Şemsettin Çelik (Erzurum Teknik Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Serkan Özer (Erzurum Teknik Üniversitesi)

e-ISSN: 2757-8615

Baskı: Zafer Medya Grup

Yenikapı Caddesi Kadioğlu Sokak Yakutiye/Erzurum

Tel: 0442 234 22 85

Makalelerin bilim ve dil sorumluluğu yazarlara aittir.

DANIŐMA KURULU / ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Ahmet Aksın (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Dursun Ali Akbulut (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Betül Aslan (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. Sezai Balcı (Giresun Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Budak (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman Çiğdem (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Songül Çolak (Samsun Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Çolak (Samsun Üniversitesi)
Prof. Dr. S. Esin Dayı (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Alpaslan Demir (Tokat GaziosmanpaŐa Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Ali Gazel (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Benon Gaziński (Warmia And Mazury University)
Prof. Dr. Kenan İnan (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Ümit Kılıç (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Bünyamin Kocaoğlu (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. Zekerıyya KurŐun (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Prof. Dr. Bırsel Küçüksipahioğlu (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Şaban Ortak (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Fuat Örenç (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Besim Özcan (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Yunus Özger (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamit Pehlivanlı (Kırıkkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Sadık Sarısaman (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Haluk Selvi (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Faruk Söylemez (KahramanmaraŐ Sütçü İmam Üniversitesi)
Prof. Dr. Serpil Sürmeli (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Enis Şahin (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Bu Sayının Hakem Listesi

Dr. Gökhan Civelek, Atatürk Üniversitesi

Dr. Kürşat Çelik, Fırat Üniversitesi

Dr. Yalçın Doğan, Dicle Üniversitesi

Dr. Fatma Kaya Doğanay, Atatürk Üniversitesi

Dr. Mesut Karakulak, Ordu Üniversitesi

Dr. Zülfiye Koçak, Bitlis Eren Üniversitesi

Dr. Yunus Özger, Yozgat Bozok Üniversitesi

Dr. Murat Özkan, Ordu Üniversitesi

Dr. Okay Pekşen, Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Dr. Cevdet Teke, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Dr. Yasin Topaloğlu, Atatürk Üniversitesi

Dr. İbrahim Caner Türk, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

SÜLEYMAN ÇİĞDEM, MURAT KILIÇ 7-24

Hititler ve Urartularda Psikolojik Savaş Unsuru
Olarak Diplomasi

Diplomacy as an Element of Psychological Warfare
in the Hittites and Urartians

ALİ AHMETBEYOĞLU 25-38

718-803 Yılları Arası Tuna Bulgar Devleti

The Bulgarian State of the Danube
Between 718-803

NESLİHAN GÜLBAYEN 39-60

Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Tortum Kazası Mülki
İdarecileri

From Tanzimat to Legitimacy Tortum District
Civil Administrators

MUZAFFER BAŞKAYA 61-84

Refik Koraltan'ın Gözüyle Cumhuriyetin İlk
Yıllarında Trabzon

Trabzon, in The First Years of Republic from
Perspective of Refik Koraltan

SELAHATTİN TOZLU 85-106

Mübadele Öncesi Doğu Karadeniz Sahili (Batum,
Rize, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop)

Before the Exchange Eastern Black Sea Coast
(Batum, Rize, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun,
Sinop)

TAHSİN HAZIRBULAN

107-116

Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)

Tortum Sanjak in Ottoman Administration (1549-1650)

YAZIM KURALLARI

117-119

Hititler ve Urartularda Psikolojik Savaş Unsuru Olarak Diploması

Süleyman Çiğdem

Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

sciğdem@atauni.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0076-7052>

Murat Kılıç

Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

murat.kilic@erzurum.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-7646-8596>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi 15.11.2021

Kabul Tarihi 23.12.2021

Yayın Tarihi 31.12.2021

Doi 10.52003/etut.2021.15

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

ETÜT, Sayı: 3, Aralık, 2021, Erzurum/TÜRKİYE

<https://dergi.erzurum.edu.tr/tarih>

Diplomacy as an Element of Psychological Warfare in the Hittites and Urartians

Süleyman Çiğdem

Professor, Atatürk University, Faculty of Letters, Department of History

sciğdem@atauni.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0076-7052>

Murat Kılıç

Asst. Prof, Erzurum Technical University, Faculty of Letters, Department of History

murat.kilic@erzurum.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-7646-8596>

ARTICLE INFORMATION

Article Types Research Article

Received Date 15.11.2021

Accepted Date 23.11.2021

Date Published 31.12.2021

Doi 10.52003/etut.2021.15

Atf-Citation: Süleyman Çiğdem, Murat Kılıç, "Hititler ve Urartularda Psikolojik Savaş Unsuru Olarak Diploması", *ETÜT*, Sayı: 3, Aralık 2021, s. 7-24.

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal

ETUT, Issue: 3, December 2021, Erzurum/TURKEY

<https://dergi.erzurum.edu.tr/tarih>

Hititler ve Urartularda Psikolojik Savaş Unsuru Olarak Diploması

Süleyman Çiğdem

Murat Kılıç

Öz

Eski Çağ'da Anadolu'da meskün devletlerin politikasının temeli, öncelikle Anadolu'nun güvenliğini sağlamak, daha sonra ise dönemin en önemli zenginlik merkezi olan Mezopotamya'ya doğru çıkar alanlarını genişletmek üzerine kuruludur. Ancak iki bölge arasındaki demografik ve ekonomik farklılıklar, Anadolu devletlerini kaba kuvvetten ziyade, stratejik ve taktiksel yaklaşımlar üretmeye zorlamıştır. Anadolu devletlerinin stratejik yaklaşımları, Hititlerde ve Urartularda görüldüğü gibi insan gücünü en üst düzeyde verim ile kullanmak üzerinedir. Bu durum onları, Sun Tzu'nun en önemli öğretisi olan "savaşmadan kazanmak" gibi bazı arayışlara itmiştir. Üretilen bu stratejik öğelerden biri de savaş esnasında yürütülen diplomasıdır. Bu çalışmada Anadolu devletlerinin diplomasiyi bir psikolojik savaş aracı olarak nasıl kullandığı sorusunun cevabı aranacaktır. Diğer taraftan bu psikolojik savaş stratejisinin nasıl kurgulandığı, nasıl uygulandığı, devletin bundan beklentisi ve çıkarları, düşmana karşı avantaj ve dezavantajları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Diploması, Psikolojik Savaş, Hititler, Urartular.

Diplomacy as an Element of Psychological Warfare in the Hittites and Urartians

Abstract

The basis of the policy of the inhabited states in Anatolia in the Ancient Age was primarily to ensure the security of Anatolia and then to seize Mesopotamia that was the most crucial wealth center of the period. Due to the demographic and economic gap between the two regions, Anatolian states had to produce strategic and tactical approaches rather than brute force. The strategic approaches of the Anatolian states, as seen in the Hittites and Urartians, are about using the workforce with the highest efficiency level. This situation pushed them to produce some strategies such as "winning without fighting," which is the essential teaching of Sun Tzu. This study answers how the Anatolian states use diplomacy as a psychological warfare tool. On the other hand, how this psychological warfare strategy is constructed, how it is implemented, the expectation and interests of the state from it, its advantages and disadvantages against the enemy will be discussed.

Keywords: Anatolia, Diplomacy, Psychological Warfare, Hittites, Urartians.

Giriş

Eski Çağ Anadolu'sunda kurulan devletler, düşmanlarının gücünü kırmak ve onlara üstün gelmek için çeşitli stratejiler/taktikler kurgulamış ve

uygulamışlardır¹. Bu stratejilerden biri de diplomasinin psikolojik savaş unsuru olarak kullanılmasıdır. Savaş, genel olarak bir devletin düşman gücünü silah ve şiddet aracılığı ile test etmesi, onun direncini kırmaya çalışması ve diplomatik hedeflerini gerçekleştirilmesi olarak tanımlanabilir². Devletlerin organize bir şekilde düşmanı sindirme amaçlı büyük çaplı bu şiddet girişimlerinde, silahların yanı sıra yüksek bir aklın ürünü olan stratejiler de büyük rol oynamaktadır. Bu stratejilerden biri de savaşla doğrudan bağlantılı olan diplomasi kavramıdır. Öyle ki askeri tarih çalışmalarının en önemli isimlerinden biri olan Clausewitz, savaşı, *diplomasinin silahlı hali*³ olarak tanımlamakta ve bu iki kavram arasındaki iç içeliği vurgulamaktadır. Nitekim diplomatik hedefleri başarmak için savaşa, savaşta başarılı olmak için de savaş stratejilerine ihtiyaç vardır. Bu savaş stratejilerinin etkili olanlarından biri, savaşın kazanılmasındaki en temel itici güçlerin de başında gelen psikolojik savaştır.

Psikolojik savaş, genel olarak rakibi yönlendirmek, yıldırım, caydırmak ve rakibin motivasyonunu kırarak hedeflerini gerçekleştirmek için yapılan stratejik/taktiksel girişimlerdir⁴. Psikolojik savaş, aynı zamanda kendi asker ve müttefiklerinin motivasyonunu artırmak, hazır bulunuşluğuna katkıda bulunmak için de kullanılabilir. Psikolojik savaş kavramı, I. Dünya Savaşı sırasında uygulanan ve II. Dünya Savaşı'ndan itibaren daha yaygın hale gelen bir tanımlama olsa da⁵, tarih boyunca savaşla iç içedir. I. ve II. Dünya Savaşı sürecinde ve sonrasında görülen bu stratejinin ön plana çıkmasının nedeni, bu savaş türünün bu dönemde ortaya çıkmasından ziyade sadece teorik altyapısının oluşturulması ve daha önce tarihte rastlanmadığı kadar aktif bir şekilde kullanılmasından ibarettir. Nitekim savaş esnasında yaşanan bütün olayların bir de insanlar ve toplumlar üzerinde oluşan psikolojik boyutunun olduğu bilinmektedir. Tarihteki ilk strateji üzerine eser bırakanlardan biri olan Sun Tzu'nun, Çin'de MÖ 6. Yy'da yazdığı, Savaş Sanatı adlı

¹ Eski Çağ Anadolu'sunda kurulmuş devletlerin stratejileri için bak: Murat Kılıç, *Tarih Öncesi Çağlardan Hellenistik Çağ'a Kadar Anadolu'da Savaş Stratejileri*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2021.

² John Keegan, *A History of Warfare*, Alfred A. Knopf, New York, New York 1993 s. 3-4

³ Carl Von Clausewitz, *On War*, Oxford University Press, Oxford 2008, s. 244.

⁴ Hitit coğrafyası hakkında detaylı bilgi için bakınız: John Garstang, O R Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, British Institute of Archaeology at Ankara, London 1959.

⁵ Psikolojik savaş özellikle II. Dünya Savaşı sırasında gerek Nazi gerek Sovyet gerekse Amerikan propagandaları nedeniyle, hem kendi toplumlarının beyinlerini yıkamak ve onları güdülemek hem de düşman toplumlara karşı kin ve nefret oluşturmak amacıyla tarihte hiç olmadığı kadar yoğun şekilde kullanılmış ve bu savaşların en önemli parçası haline gelmiştir. Detaylı bilgi için bak: Stanley Newcourt-Nowodworski, *Black Propaganda in the Second World War*, History Press, S.L. 2020.

kitabında, düşman üzerindeki psikolojik analizlerin önemini belirtmesi⁶, ya da Hannibal'in Trasimene Gölü Savaşı'nda (MÖ 217) Flaminius'u savaşa çekmek için etkili bir psikolojik savaş stratejisi uyguladığı gerçeği, bu kavramın yakın döneme indirgemenin mümkün olamayacağını göstermektedir⁷. Bu verilen bilgilerin yanı sıra özellikle hayvanların, mücadelelerinde psikolojik elementleri kullanması, psikolojik savaşın içgüdüsel olarak mücadelenin bir parçası olduğu gerçeğini yansıtmaktadır⁸.

Psikolojik savaşın bir diğer açıdan değerlendirilebilmesi için bir diğer önemli bakış açısı Niccolò Machiavelli'nin *Prens* adlı eserinde bulunmaktadır. İktidar mücadelesindeki farklı stratejileri anlama ve değerlendirme noktasında son derece önemli teorik bir zemin görevi görmektedir. Machiavelli'ye göre bir hükümdar, yönetimde iki farklı tutum benimsemelidir. Hükümdar, son derece uysal, yapıcı ve insani değerlerle birlikte şiddet ve baskıyı temsil eden hayvani özelliklere de sahip olmalıdır; o, gücü kullanırken rakiplerine karşı aslan gibi güçlü, tuzaklardan kurtulabilmek için de tilki gibi kurnaz olmalıdır. Bu bağlamda Machiavelli, özellikle Aşil'in (Akhilleus) hocası olan Chrion'u da örnek göstererek şiddet ve baskı unsuru olmaksızın hükümdarın başarılı olamayacağını vurgulamaktadır⁹. Eski Çağ Anadolu'sundaki bazı kralların stratejilerine bakıldığında onların Machiavelli'nin verdiği örnekte olduğu gibi iki farklı tutuma sahip oldukları görülmektedir. Bu tutumlardan ilki, düşmanı zor kullanarak alt etmeye yönelik olan savaşçı ve tehlikeli tutumdur; diğeri ise psikolojik olarak sindirilen düşmana barış kapılarını açan merhamet kisvesine bürünmedir. Böylece ordu ve silahlar düşman için tehdit unsuru olarak kullanıldıktan sonra, düşmanlara savaşız teslim olmaları için diplomatik yollar açılmakta veya düşmanın savaşız teslim olması için gerekli şartlar oluşturulmaktadır. İzlenilen bu stratejiler neticesinde diplomasi, savaşın psikolojik boyutuna hizmet etmektedir.

Eski Çağ Anadolu devletlerinin diplomasiyi psikolojik bir savaş unsuru olarak kullanmaya neden ihtiyaç duyduğunu anlamak için devletlerin kurulduğu coğrafyanın jeomorfolojik yapısı, jeostratejisi, jeopolitik özellikleri bir bütün olarak göz önünde bulundurulmalıdır. Hititler, kurulduğu bugünkü Çorum civarının

⁶ Sun Tzu savaşta üç büyük kriterin önemini özellikle vurgular bunlar: Sosyal, psikolojik ve fiziksel faktörlerdir. Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Adil Demir, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2008 s. 27.

⁷ Murat Kılıç, *Eskiçağ'da Hannibal'in Yeri ve Önemi*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2017, s. 38-41.

⁸ R. W. G. Hingston, "Psychological Weapons in Animal Fight," *Journal of Personality*, C. 2, S. 1 (1933), s. 2-21.

⁹ Niccolò Machiavelli, *Prens*, çev. Güvenç Nazım, Anahtar Kitaplar, İstanbul 1994, c. XXXIII.

nispeten düzlük olması ve Batı, Kuzey ve Doğu yönlerine doğru ise yükseltinin artması sebebiyle coğrafyaya uygun stratejiler izlemek zorunda kalmıştır¹⁰. Bu parçalı coğrafi yapı sebebiyle kurulan siyasi teşekküller de parçalı bir görünüme sahip olmuştur. Nitekim Hititler'in I. Hattuşili'den itibaren sürekli olarak birçok cephede mücadele vermek zorunda kalmaları, onları savaşız bir çözüm arayışına itmiştir¹¹. Bu zorunluluk sebebiyle zaman, para ve asker kaybına uğrayan devletin birtakım yeni stratejilere adapte olması zorunlu bir hale gelmiştir. Anadolu'daki şehirlerin sebep oldukları bazı sosyo-politik sorunlarla mücadele etmek zorunda kalan Hititler, aynı zamanda Ahhiyawa'nın özellikle Arzawa'daki şehirleri kışkırtması neticesinde kendi lehlerine olan statükonun devamında önemli sorunlar yaşamıştır¹². Bu bakımdan Hititlerin, Machiavelli'nin hükümdara verdiği tavsiyelere benzer stratejiler yürüttükleri; aslan gibi güçlü yani baskıcı/savaşçı bir yöntem izlemenin yanı sıra barış eksenli politikalar da uyguladıkları görülmektedir.

Doğu Anadolu'da ilk defa merkezi bir örgütlenmeyi başaran Urartular da varlıklarını koruyabilmek için birçok cephede mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu durumun getirdiği olumsuz etkileri azaltmak için Urartular, diplomasiyi bir psikolojik savaş unsuru olarak kullanmışlardır. Bu politikalar özellikle jeostratejik ve jeopolitik etkenlerin getirdiği olumsuzlukları asgariye indirgeyerek ekonomik ve asker kayıplarının minimize edilmesinde önemli rol oynamıştır. Urartuların böyle bir stratejiye başvurmalarının en önemli sebeplerinden biri de başta bölgenin zenginliklerini ele geçirmek ve statükoyu korumak amaçlı¹³ sürekli olarak bölgeye müdahalelerde bulunan Asur İmparatorluğu'nun etkisini ortadan kaldırmaktı¹⁴. Urartu coğrafyasındaki nüfus yoğunluğunun düşük olması, asker kaynaklarının sınırlı olmasına yol açmış ve bu durum da savaş eksenli stratejilerin sürdürülebilirliğini ortadan kaldırmıştır. Urartu coğrafyasının jeomorfolojik yapısı, iklimi, ulaşımın nispeten elverişsiz olması ve savaş mevsiminin kısa olması gibi etkenler, Urartuların diğer devletlere her daim askeri müdahale şansını azaltmıştır¹⁵.

¹⁰ <https://cs.stanford.edu/people/eroberts/courses/ww2/projects/psychological-warfare/index.html>

¹¹ Sedat Alp, "Hititlerde Sosyal Sınıf NAM.RA'lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı," *Bellekten*, C. 13, S. 1 (1949), s. 245-270.

¹² Trevor Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford University Press, Cop, Oxford 2005. S. 47.

¹³ Okay Pekşen, "Asur Kral Yıllıklarına Göre Anadolu'nun Sahip Olduğu İktisadi ve Zirai Zenginliğin Bölgeye Yapılan Asur Seferlerine Yansıması," *Anadolu'nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, ed. L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 373-98.

¹⁴ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, çev. Belgin Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 35.

¹⁵ Altan Çilingiroğlu, "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", Ankara," *Anadolu Araştırmaları*, C. IV, S. V (1977), s. 235-251.

Zikredilen bu etkenler, Urartuların devletler arasındaki ilişkilerde diplomasiyi nispeten psikolojik savaş unsuru olarak kullanmalarını sağlamıştır.

Eski Çağ Anadolu'sunda kurulmuş bazı devletler tarafından kullanılan diplomasi, psikolojik savaş unsuru olarak kullanılması, savaşın kaçınılmaz hale geldiği durumlarda, savaşı kazanma ihtimali güçlü olan devletin, zayıf olan devleti savaştan caydırmak ve onların savaşa olan hazır bulunuşluğunu kırmak maksadıyla diplomatik yolları açık tutmasıdır. Bu sayede devletlerin sosyo-ekonomik kayıplara uğramadan aralarındaki sorunları barışçıl yollarla çözmeleri sağlanmıştır. Bu politikaların sistematik hale getirilip uygulanması, güçlü devletlere karşı mücadele veren zayıf devletlerin ölüm kalım savaşına girmeden teslim olmalarına imkân tanımaktadır.

Çalışmada ön plana çıkarılmak istenen diğer bir nokta ise Anadolu'daki devletlerin bu stratejiyi uygulayarak hangi muhtemel başarıları elde etmeyi hedefledikleridir. Genel olarak bilindiği üzere savaş, bazı sorunları/riskleri beraberinde getirmektedir. Öncelikle olası bir savaş durumunda bölgeye asker sevkıyatı gerekli olduğu için diğer bölgelerin asker sayısında azalmalar meydana gelir ve bu da devletin savunma potansiyelini düşürür¹⁶. Bu durum, iç güvenlik başta olmak üzere bazı sorunların ortaya çıkmasına sebep olur. Savaş halinin sebep olduğu diğer önemli bir sorun da ekonomi kaynaklıdır. Ordunun seferde olması, devlet için birtakım lojistik sorunları da beraberinde getirmektedir; bu sorunların başında on binlerce askere erzak, silah ve yaşam malzemesi temini gelmektedir. Bu bakımdan savaş durumu, devletler için oldukça yüksek bir maliyete sahiptir. Savaş durumunda zikredilmesi gereken diğer bir önemli nokta ise zamanın etkin bir şekilde kullanılmasıdır. Özellikle kışları oldukça sert geçen ve neredeyse orduyla sefere çıkılamayacak kadar soğuk bir iklime sahip olan Anadolu'da zaman son derece değerlidir. Bu bakımdan Anadolu devletlerinin kronik hale gelen savaşlarda yer almaları veya olası isyanları bastırmak için sahip oldukları sefer dönemleri çok kısa sürelidir. Dolayısıyla Anadolu devletleri için savaş gerek mali gerek insan kaynağı gerekse süre bakımından büyük kayıplar anlamına gelmektedir. Bununla birlikte Machiavelli'nin "*İnsana yapılacak hakaretin derecesi onun öç almasından korkulmayacak kadar olmalıdır*"¹⁷ cümlesiyle ifade ettiği üzere herkesi ve her isyan edeni öldürerek, onları intikam ve nefrete iterek sürdürülen strateji devletlerin başarıya ulaşma şansını zayıflatır. Nitekim Hititler ve Urartular, isyan edip

¹⁶ Trevor Bryce, Adam Hook, *Hittite Warrior*, Oxford Osprey 2007, s. 10.

¹⁷ Machiavelli, *Prens*, c. III.

sonrasında teslim olan düşmanları affederek, bu bölgede sil baştan yeni bir siyasi düzenlemeye girişmemektedir. Bu bakımdan çalışmada ele aldığımız stratejinin en önemli özelliği, ki bunu uygulayan devletlerin de en büyük beklentisi buydu; savaş durumunun sebep olacağı kayıpları veya riskleri minimize edilmesidir.

Hititlerde Diplomasinin Psikolojik Savaş Unsuru Olarak Kullanımı

Eski Çağ Anadolu'sunda kurulmuş en büyük devletlerden biri olan Hititler, en güçlü dönemlerinde bugünkü Çanakkale'den Kadeş'e kadar uzanan geniş bir coğrafyaya hâkim olmuştur. Savaş stratejileri oldukça ileri bir seviyede olan Hititlerin, kurguladıkları strateji ve taktikleri savaş meydanlarında ustaca uyguladıkları görülmektedir¹⁸. Ancak uyguladıkları bu stratejileri sadece savaş meydanlarıyla sınırlı tutmayan Hititler, bunları ekonomi, diplomasi gibi farklı mecralarda da uygulamıştır. Devletin güvenliği ve siyasi birliğine katkı sunması için uygulanan diplomasi eksenli stratejiler gerek savaş gerek barış halinde oldukça önemli bir role sahiptir. Yapılan antlaşmalar, siyasi evlilikler, tanrıların taşınması bu stratejilere örnek verilebilir¹⁹. Hititler, kuruluş dönemlerinde bile Anadolu'daki diğer şehir devletlerine veya kabilelere kıyasla oldukça güçlü bir devletti. Henüz kuruluş aşamasındaki bir devletin kralı olan I. Murşili'nin Babil'i yağmalamayı başarması, bunu kanıtlamaktadır. Fakat Hititlerin en temel problemi, bir bölgeyi ele geçirmek değil o bölgede egemenliğini devam ettirmektir. Nitekim başta Karadeniz Bölgesi civarında yaşayan Kaşkalar ve günümüz Ege Bölgesi'nde meskûn olan Arzawa, sürekli olarak isyan çıkarmakta ve kontrol edilmesi son derece zor bir politik yapı sergilemekteydi²⁰. Bunun yanı sıra Hitit ordusu her ne kadar güçlü olsa da onlarca şehre saldırabilecek büyük bir insan gücüne sahip olmadığı için isyancıların tamamını aynı yıl dize getirmesi mümkün değildi. Hitit belgelerinde de rastlanılan bu durumu II. Murşili şu şekilde aktarmaktadır²¹: “*Bir sonraki yıl Zimurriya'ya gittim. Kaşkalar Tarikarimu dağıtı dedemin zamanında işgal ettiler ve daha sonra ise Hitit bölgeleri için tehlike oluşturmaya başladılar*” demektedir.

¹⁸ Kılıç, *Tarih Öncesi Çağlardan Hellenistik Çağ'a Kadar Anadolu'da Savaş Stratejileri*, 93-147.

¹⁹ Hasan Peker, “Hitit Devleti'nin Uluslararası İlişkileri ve Politik Enstrümanları: Savaş ve Diplomasi,” *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*, eds. Meltem Doğan Alparlan, Metin Alparlan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 64-83.

²⁰ Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, 47.

²¹ Richard Beal, “The Ten-Year Annals of Great King Mursili II of Hatti,” *The Context of Scripture*, Ed. William Wolfgang Hallo, Brill, Leiden; Boston 2003, s. 87; Güngör Karauğuz *Hitit Tarihî ve İdari Kil Kitaplar*, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2019, s. 84.

Bu ifadeden bölgeye, en güçlü Hitit krallarından biri ve II. Murşili'nin babası olan I. Şuppiluliuma döneminde dahi müdahale edilmediği anlaşılmaktadır.

II. Murşili döneminde geçen ve yukarıda verilen bilgiler sadece dönemsel bir vakadan ziyade Hititlerin kuruluşundan beri tekrarlanan bir durum olduğu I. Hattuşili yıllıklarından da anlaşılmaktadır. I. Hattuşili yıllıklarında geçen “*Ertesi yıl Arzawa ülkesine karşı gittim. (Onlardan) sığırları ve koyunları aldım. Arkamdan Hurrili düşmanı ülkeme girdi ve bütün ülkeler benden ayrıldı. Yalnız Hattuşa kenti (bende) kaldı.*”²² ifadesinde görüldüğü üzere bölgedeki şehirleri kontrol etmek ve uzun vadede egemenlik altında tutmak oldukça zordur. Bu durum, kral yıllıklarında da vurgulandığı gibi Hititlerin her yıl düzenlenen onlarca sefere rağmen Anadolu’yu kontrol etme noktasında ciddi anlamda zorlandıklarını göstermektedir. Hititlerin, ellerindeki sınırlı ekonomik kaynakları ve insan gücünü en verimli şekilde kullanmak için diplomatik girişimleri etkin bir şekilde uygulamaları gerektiğinin farkında oldukları, uyguladıkları stratejilerden anlaşılmaktadır. Bunun sonucu olarak Hititler diplomasiyi sadece bilinen sınırları içinde kullanmakla kalmamış aynı zamanda psikolojik savaş unsuru olarak da kullanmıştır.

Daha önce vurguladığımız gibi Hititler öncelikle sınırlı ekonomik kaynakları, insan gücü ve zamanı boşa harcamamak için genellikle diplomasi yolunu mümkün olduğunca açık bırakmaya çalışmışlardır²³. Bu sayede düşman bir ölüm kalım savaşına sürüklenmeyecek, dolayısıyla Hititlere teslim olması kolaylaşacaktır. Anadolu’da özellikle asimetrik bir savaş tarzının yaygın olması yani Hititlere kıyasla bölgedeki şehir ve kabilelerin daha güçsüz olması neticesinde Hititler ile yapılacak olası bir savaş düşman için ağır mağlubiyetlere sebep olabilirdi. Hitit metinlerinde, Dukkamalılar örneğinde, açıkça görüldüğü üzere düşman kuvvetler, sonuçları ölümcül olan mücadelelere girişmek yerine genellikle teslim olma yolu seçmektedir. Bu örneklerden biri Manapa-Tarhunta’dır ve olay II. Murşili yıllıklarında şöyle anlatılmaktadır:

Seha Nehir Ülkesine geri geldiğimde, Seha Nehir Ülkesinin yöneticisi olan Manapa-Tarhunta ile savaşacaktım. Fakat, Manapa- Tarhunta benim hakkımda şunu duydu: “Hitit Kralı geliyor” o korkuya kapıldı ve bana karşı gelemedi (savaşamadı). O bana annesini, yaşlı erkekler ve yaşlı kadınları gönderdi. Onlar geldi ve ayaklarıma kapandılar. Kadın benim ayaklarıma kapandığı için merhamet

²² Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu: Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Tübitak, Kavaklıdere, Ankara 2000, s. 65.

²³ Peker, “Hitit Devleti’nin Uluslararası İlişkileri ve Politik Enstrümanları: Savaş ve Diplomasi”, 64-83.

*gösterdim ve Seha Nehri Ülkesine girmedim. ....-Manapa-Tarhunta ve Seha Nehri Ülkesini bana bağlı yaptım*²⁴.

Metinde görüldüğü üzere Hitit kralı son derece pragmatist bir yaklaşım sergileyerek Manapa- Tarhunta'nın gönderdiği ve içinde yaşlı annesinin de bulunduğu elçilik heyetini kabul etmiş, böylece Manapa-Tarhunta'nın Hitit kralıyla savaşmak yerine onun sorunu diplomatik yollarla çözmeye girişimine olumlu karşılık vermiştir. Aslında bu durumu münferit bir olay olarak ele almak yerine bir olgu olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Yani Hitit kralları diplomatik yolları açık tutarak, bir anlamda rakiplerini ölüm kalım savaşına sürüklemek yerine onları asi emellerinden vazgeçirecek stratejiler geliştirmişlerdir. Zira psikolojik savaşın en önemli özelliği sorunu savaşız bir şekilde çözmektir. Yani düşmanın mevcut motivasyonunu kırarak taleplerin yerine getirilmesidir. Bu bağlamda Manapa-Tarhunta'nın önceki motivasyonu Hitit krallığının bölgedeki egemenliğini yıkmak iken, Hitit ordusunun kapısına dayanması nedeniyle tehdit altına girmiş, Hitit kralının diplomatik yolları açık tutması sayesinde eski motivasyonundan vazgeçerek Hitit kralına biat etmiştir. Nitekim Hititlerin başarılı bir psikolojik savaş stratejisi benimsedikleri burada zikredilen örnekten de anlaşılmaktadır. II. Murşili ve Manapa-Tarhunta arasında yapılan antlaşmaya bakıldığında, Manapa-Tarhunta'nın Hitit kralı tarafından yer yer eleştirildiği ve aşağılandığı görülmektedir. Hitit kralı, kendisinden önceki kralların Manapa-Tarhunta'ya hatta babasına karşı verdiği desteklere binaen minnet duyguları taşıması gerektiğini ve Hititlere karşı borçlu olduğunu vurgulamıştır²⁵. Savaşız bir şekilde elde edilen bu başarının Sun Tzu'nun "*savaşımadan kazanmak en iyisidir*"²⁶ öğretisi ile de örtüştüğü görülmektedir.

Hititlerde diplomasinin psikolojik savaşta kullanımına dair bir diğer örnek II. Murşili yıllıklarında şu şekilde geçmektedir.²⁷

Ertesi gün Dukkama'ya karşı muharebeye yürüdüm. Dukkama'lılar beni karşılarında görünce, huzuruma geldiler ve ayaklarına kapandılar ve (şöyle) dediler: 'Efendimiz! Aripşa gibi (bizi) Hattuşa'nın yağma etmesine müsaade etme. Efendimiz, bizi birlikte sevk et ve bizi Hattuşa'ya götür ve bizi piyade (ve) arabalı muharip yap!' Bunun üzerine, (ben) majeste, Dukkama şehrinin yağma edilmesine

²⁴ Richard Beal, "The Ten-Year Annals of Great King Mursili II of Hatti," s. 86; Karağuz, *Hitit Tarihi ve İdari Kil Kitaplar*, s. 84.

²⁵ Güngör Karağuz, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılarına Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2002, s. 132-138.

²⁶ Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Adil Demir, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2008, III 2.

²⁷ Alp, "Hititlerde Sosyal Sınıf NAM.RA'lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı", s. 245-270.

müsaade etmedim ve onu NAM.RA ile [getirdim] Dukkama'nın sar[aya] sevk ettiğim NAM.RA'larını -3000 NAM.RA- piyade (ve) arabalı muharip yaptım...

Yukarıda verilen metinde dikkat çekici noktalardan biri Manapa-Tarhunta gibi bir liderden bahsedilmemesi ve Dukkama liderleri yerine Dukkama halkını temsilen bazı kişilerin huzuruna gelerek savaşı devam ettirmemesi ve canlarını bağışlamalarını talep ettiklerini vurgulamasıdır. Bu bağlamda Dukkamalılar, Hitit kralının müttetiklerini ağır bir mağlubiyete uğrattığını haber almış ve sıranın kendilerine geldiğini bildiklerinden dolayı korkuya kapılıp kralın diplomatik yolları açık tutmasından da yararlanarak teslim olma yolunu seçmişlerdir.

Elbette bütün strateji ve taktiklerin dezavantajlı tarafı da mevcuttur. Bu dezavantajlardan en önemlisi, izlenilen bu barışçıl stratejinin düşmanların Hititleri oyalamasına imkân vermesidir. Düşman, Hitit kralının kendilerine karşı sefer düzenleyeceğini öğrendiklerinde krala veya kralın atadığı komutana istedikleri şartları kabul edeceklerini vaat ederek onları oyalamıştır. Bu duruma verilecek en iyi örneklerinden biri, Hititler tarafından atanmış Madduwatta adlı bir yöneticinin neden olduğu, kendisini koruyan Hitit kralın topraklarını ele geçirmeye çalıştığı olaylar zinciri,²⁸ bir diğer örnek ise II. Murşili döneminde Hayaşalılar ile yaşanan münasebetlerdir.²⁹

Urartularda Diplomasinin Psikolojik Savaş Unsuru Olarak Kullanımı

Eski Çağ Anadolu'sunda bugünkü Doğu Anadolu Bölgesi'nde kurulmuş olan Urartular özellikle savunma stratejileri konusunda, Anadolu tarihinde son derece seçkin bir yere sahiptir. Urartular başta Asurlulara olmak üzere diğer düşmanlara karşı sadece savaşmanın yetmeyeceğini bildikleri için bahsi geçen diplomatik stratejilerini ustaca kullanmıştır³⁰.

Urartuların diplomasiyi psikolojik savaş unsuru olarak başta düşmanlarının direncini kırmak veya kendilerini uzun süreli bir savaşa sürükleyecek siyasi ortamı dağıtmak gibi farklı amaçlara yönelik kullanmışlardır. Urartu krallarının düzenlediği seferlerin ana motivasyon kaynağı, genel olarak ekonomik gelir elde etmektir. Ekonomik çıkar elde edildikten sonra rakip kral kolayca teslim olabilmekte veya ona teslim olma yolları açılmaktadır; bu sayede rakip olası büyük bir mağlubiyetten kurtulabilmektedir. Ne kadar güçlü olursa olsun savaşa giren bir devletin mutlaka

²⁸ Trevor Bryce, "Madduwatta and Hittite Policy in Western Anatolia," *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, C. 35, 1986, s. 1-12; Karauğuz, *Hitit Tarihi ve İdari Kil Kitaplar*, s. 67-75.

²⁹ Beal, "The Ten Year Annals of Great King Mursili II of Hatti", 88.

³⁰ Kılıç, *Tarih Öncesi Çağlardan Hellenistik Çağ'a Kadar Anadolu'da Savaş Stratejileri*, s. 174-176.

ekonomik, insan kaynağı ve zaman gibi kayıpları olur. Bu saydığımız etkenlerden hareketle Urartu kralları bazı durumlarda geçerli kıldıkları diplomasiyi bir psikolojik savaş aracı olarak kullanmışlardır. Bu stratejilere dair çıkarımlar sunan en önemli kaynak, Urartu kral yıllıklarıdır. Bu yıllıklarda affedilen veya merhamet gösterilen yani çalışmada konu edilen stratejinin uygulandığı kralların/liderlerin sayısının son derece az olduğunu belirtmek gerekmektedir. Öte taraftan öldürülen, sürülen, hadım edilen, yerine vali atanan kralların/liderlerin sayısı çok daha fazladır. Bu az sayıdaki örnek, Urartuların diplomasiyi psikolojik bir savaş unsuru olarak kullandıklarına işaret etmektedir. Menua dönemine ait yıllıklarda buna dair bir örnek şu şekilde aktarılmaktadır³¹:

Menua der ki: Diauehi'nin Kralı Utupursini önüme çıkıttı, ayaklar(ıma) kapandı ve (önümde) secde etti. Merhamet(?) gösterdim(?). Haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Haraç verdi. Geri dönecek esirleri tümüyle serbest bıraktı (?).

Urartu krallarından Sarduri'ye ait yazıtlarda rastlanan örnekte ise bu stratejinin uygulanışına dair bilgiler şu şekilde aktarılmaktadır³².

...Sarduri der ki: Girdim ve Melitea Şehri kuşatılsın (?) diye buyurdum(?). Hilaruada huzuruma çıktı, yere kapandı ve ayaklarıma sarıldı. Merhamet ettim(?). (Oradan) altın, gümüş ve mal(?), yağma(?) olarak aldım ve Biainili Ülkesi'ne götürdüm. Haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım. Oradan dokuz kale, yani Hazani, Gaurahi, tumişki, Aşni, Maninui, Aruşi, Qulbitarrini, Taşe (yani) tanrı Quera'nın Taşe ve Meluiani (kalelerini) ayırıp kendi toprağıma ekledim.

Yine Sarduri yıllıklarında geçen bu stratejinin kullanıldığına dair ipuçları içerek örnek ise şu şekildedir³³:

Qumaha Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tahkimatlı krali şehir Uita'yı güç kullanarak ele geçirdim, göl (bölgesin)deki krali şehir Halpa'yı da ele geçirdim ve Krali şehir Parala'yı aldım. O (Kuštaşpili) huzuruma çıktı ve yere kapandı. (Onu) kaldırdım. Bana haraç verdi: 40 mina saf(?) altın, 800 mina gümüş, 3.000 giysi, 2.000 bakır kalkan ve 1.535 bakır kâse ...

Urartu Kralı Menua, Diauehi'ye karşı düzenlediği seferde başarılı olmasına karşın, kendisinden merhamet dileyen kralı bağışlamıştır. Diğer taraftan II. Sarduri ise Melitea kralı Hilaruada'ya karşı zafer kazanmış fakat kralın canı bağışlamıştır.

³¹ Margaret R Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 69.

³² Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, 238.

³³ Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, 220.

Son örnekte görülen Qumaha Ülkesi ve diğer örneklerde bahsi geçen Diauehi ve Melitea'nın kendi bölgelerindeki en zengin ve en güçlü krallıklarından biri olması ve Urartuların yayılım dönemine tesadüf etmesi bu “bağışlanmaları” daha da anlamlı hale getirmektedir. Bu stratejiyi Hititlerin stratejileri ile sentezlediğimizde bu üç krallığın hem güçlü olmaları hem de zengin olmaları sebebiyle tek seferde ele geçirilemeyeceği veya ele geçirilse bile uzun bir süre bölgelerini hakimiyet altında tutamayacakları, bazılarının Asur ile tampon bölge olarak bırakılmak istenmesi, Urartuların bu bölgelerde konuşlandıracak yeterli askerinin olmaması gibi çeşitli nedenlerden dolayı doğrudan ele geçirilmemiştir³⁴. Diğer taraftan kralların tabiiyeti ve bağışlanma talebi de geri çevrilmeyerek devletin uzun süreli bir savaşa sürüklenmesi gibi olumsuz ihtimaller minimize edilmiştir. Bu sayede Urartular hem bu bölgelerden istedikleri ganimetleri elde etmiş hem de devletin uzun ve sonucu belirsiz bir sürece girmesinin önüne geçmiştir.

Hititler ve Urartularda Stratejinin Uygulanışındaki Farklıklar

Devletlerin politikaları ve hedefleri buldukları coğrafya ile ekonomik, jeostratejik ve jeopolitik duruma göre değişkenlik göstermektedir. Bu minvalde hem Urartular hem de Hititlerin ortak hedefi, düşmanı daha az ekonomi, zaman ve insan kaynağı harcayarak ele geçirmektir.

Hititler ve Urartular arasında, bu stratejinin kurgulanış ve uygulanış açısından görülen farklılıklara baktığımızda ise Urartuların genel olarak kısa vadeli ekonomik ve siyasi çıkar elde etmeye yönelik bir anlayışla bu stratejiyi uyguladıkları anlaşılmaktadır. İstenilen ekonomik avantaj elde edildikten sonra, yenilen krallara yönelik politik stratejileri uygulama zemini ortaya çıkmakta, mağlup krallara teslim olabilme ve diplomatik yollarla sorunları çözebilmelerinin kapıları açılmaktadır. Özellikle Hitit krallarından II. Murşili'nin Manapa- Tarhunta ile ilgili olayı anlattığı yıllıklarında, haraç almaya veya ekonomik getiriye dair bir veriden bahsetmemesi³⁵, Hitit kralının ana motivasyonunun ekonomik bir çıkardan ziyade politik hedeflere ulaşmaya öncelik verdiği veya ekonominin bahsedilmeye değmeyecek kadar geri planda bırakıldığı şeklinde yorumlanabilir. İki devlet arasında uygulamada görülen farklılığın nedenleri arasında Urartuların bir savunma devleti olması ve savunma projeleri için büyük miktarda insan ve ekonomik güce ihtiyaç duyması sayılabilir.

³⁴ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova 1994 s. 81.

³⁵ Yıllıklarda mali bir yükümlülüğe dair bir bilgiden bahsedilmekle birlikte yine anlaşmada doğrudan ekonomik bir yükümlük olmadığı görülmektedir. Anlaşma detayları için bakınız: Karauğuz, Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılarına Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri, 132-138.

Nitekim kaleler devleti olarak bilinen Urartular, değinilen savunma projelerini ancak büyük maliyetler ve insan gücüyle yapabilmıştır. Bunun için kaynak temini, dolayısıyla ekonomi hayati bir öneme sahiptir.

Stratejinin uygulanışına dair farklılıklara baktığımızda, Hititlerin bu stratejiyi daha kalıcı hale getirdikleri anlaşılmaktadır. Her ne kadar Ahhiyawa, bazı zamanlarda Arzawa bölgesindeki şehirlerin iç işlerine karışsa da bölgede genel olarak Hititlerin siyasi ağırlığa sahip olduğu görülmektedir. Oysa ki, Urartular için Asurluların girişimleri, onların uğraşlarını bir çırpıda boşa çıkaracak kadar sık tekrarlanır ve neredeyse sürekli olarak Asur'un bölgeye siyasi ya da askeri müdahaleleri görülür. Urartuların stratejilerini etkileyen bu duruma bir de zorlu coğrafya, iklim şartları, sınırlı savaş mevsimi gibi etkenler eklendiğinde, Urartuların kısa süre içerisinde en üst düzeyde kaynak elde edebilecekleri stratejiler kurgulamalarının nedenleri daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Hititler ve Urartuların stratejilerini iki önemli örnek olan Seha Nehri Ülkesi kralı Manapa-Tarhunta ile Melitea Kralı Hilaruada üzerinden kıyaslamak, iki devletin stratejilerdeki farklılığı anlama noktasında önemli veriler sunacaktır. Manapa-Tarhunta'nın babasının dahi Hititlere bağlı bir kişi olduğu ve ortaya çıkan bazı sorunlara rağmen Hititler ile yapılan antlaşmadan sonra da bağlılığını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Hatta II. Muwatalli'nin kız kardeşi, Manapa-Tarunta'dan sonra tahta geçen Manapa-Tarhunta'nın oğlu Masturi ile evlendirilmiş ve iki devlet arasındaki bağ daha da güçlendirilmiştir³⁶. Bu bakımdan Hititlerin bahsi geçen stratejiyi başarıyla uyguladıkları ve kralın sadakatinin devamlılığını sağladıkları anlaşılmaktadır. Melitea Krallığı'nda ise durum tamamen farklıdır. Sarduri döneminde egemenlik altına alınan topraklar, henüz Sarduri hayattayken Asur tahtına geçen III. Tiglath-Pileser döneminde Halpa'da (Gölbaşı) (MÖ 743) alınan mağlubiyet sonucu kaybedilmiştir. Urartular bir kez daha savunma hatlarını Fırat Nehri'nin doğusuna çekmek zorunda kalmış ve bölgenin egemenliğini kaybetmiştir³⁷. Bu durum, Asur İmparatorluğu'nun bölgedeki etkisini ve Urartuların neden kısa vadeli stratejiler/faydalar üzerinde yoğunlaştıklarını göstermesi açısından son derece önemlidir. Ayrıca MÖ 743 yılında Halpa'da yapılan savaşta Melitea'nın, Kral Sulumal yönetiminde Urartu kralının yanında yer alması, Urartuların bu stratejiyi başarıyla uyguladıklarını göstermektedir³⁸. Ancak Asur İmparatorluğu ile

³⁶ Bryce, "The Kingdom of the Hittites", 254.

³⁷ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya tarihi başlangıcından Perslere kadar*, İstanbul İletişim 2012, s. 166.

³⁸ Royal Inscriptions of Neo Assyrian Period (RINAP), Tiglat-Pileser III: 14, 10b.

bölgenin egemenliği için girişilen mücadeleden Urartu'nun başını çektiği koalisyonun mağlubiyetle ayrılması, Melitea'yı da yeniden Asur'a bağlı bir hale getirmiştir.

Sonuç

Eski Çağ Anadolu'sunda meskûn olan devletlerin, hedeflerine ulaşmak için çeşitli strateji ve taktikler uyguladıkları; bu politikaları etkin bir şekilde kullandıkları kaynaklarda ve konuyla ilgili çalışmalarda yer almaktadır. Bu stratejilerin en önemlilerinden biri de diplomasinin psikolojik savaş unsuru olarak kullanılmasıdır. Niccolò Machiavelli'nin hükümdara karşılaştığı problemlere iki farklı yaklaşımda bulunmasını öğütlediği siyaset teorisi çerçevesinde örnekleri ele aldığımızda, Anadolu'daki bazı devletlerin diplomasiyi bir psikolojik savaş unsuru olarak kullandıkları eldeki verilerden hareketle ileri sürülebilir. Anadolu devletleri coğrafya, jeopolitik ve jeostratejik değişkenler çerçevesinde bu stratejilerde bazı değişiklikler yaparak bunları kendi şartlarına göre uyarladıkları görülmektedir.

Eski Çağ Anadolu'sunda kurulmuş devletler, Machiavelli'nin öğütlediği şekilde sorunlara karşı iki farklı yaklaşım sergilemiştir. Öncelikle problemler şiddet ve savaş yolu ile ele alınmış, belirli bir hedefe ulaşıp düşmanın direnci kırıldıktan sonra diplomasi yolu açılarak onları topyekûn savaşmaktan vazgeçirerek hem zaman hem ekonomi hem de insan gücü açısından kayıpları minimize edilmiştir. Hititlerde II. Murşili, Urartularda ise II. Sarduri bu stratejinin Anadolu'daki en önemli uygulayıcıları konumundadır. II. Sarduri'nin kısa süreli de olsa Urartu'yu en geniş sınırlarına ulaştıran krallardan biri olması, II. Murşili'nin ise Hititlerin en güçlü krallarından biri olması, savaşın yanı sıra diplomasinin etkin kullanımının devletlerin gelişimine olumlu katkısını göstermesi açısından da son derece önemlidir.

Urartular ve Hititlerin bahsi geçen stratejiyi uygulayarak genel olarak başarıya ulaştıkları, güçlü oldukları ve dış müdahaleler olmaksızın da bu stratejilerde başarılı bir şekilde devam ettirdikleri görülmektedir. Bu stratejinin olumsuz yanları ise devletlerin rakipler tarafından oyalanmasına imkân vermesidir.

Kaynakça

- Alp, Sedat, *Hitit Çağında Anadolu: Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Tübitak, Kavaklıdere, Ankara 2000.
- Alp, Sedat, “Hititlerde Sosyal Sınıf NAM.RA’lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı,” *Belleten*, C. 13, S. 1 (1949), s. 245–70.
- Çilingiroğlu, Altan, “Sargon’un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler” Ankara,” *Anadolu Araştırmaları*, C. IV, S. V (1977), p. 235–69.
- Çilingiroğlu, Altan, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova 1994.
- Atıla, Nermin, “Hitit Devleti’nde Güvenlik Algısı,” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 37, S. 64 (2018), s. 161–90.
- Beal, Richard, “The Ten-Year Annals of Great King Mursili II of Hatti,” *The Context of Scripture.*, ed. William Wolfgang Hallo, Brill, Boston 2003, s. 82–90.
- Bryce, Trevor, “Madduwatta and Hittite Policy in Western Anatolia,” *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, C. 35, S. 1 (1986).
- Bryce, Trevor, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford University Press, Cop, Oxford 2005.
- Bryce, Trevor, Adam Hook, *Hittite Warrior*, Oxford Osprey 2007.
- Clausewitz, Carl Von, *On War*, Oxford University Press, Oxford 2008.
- Garstang, John, O R Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, British Institute of Archaeology At Ankara, London 1959.
- Hays, Christopher B., *Hidden Riches: A Sourcebook for the Comparative Study of the Hebrew Bible and Ancient Near East*, Westminster John Knox Press, Louisville, Kentucky 2014.
- Hingston, R. W. G., “Psychological Weapons in Animal Fight,” *Journal of Personality*, C. 2, S. 1 (1933), s. 3–21.
- Karağüz Güngör, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılarına Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2002.
- Karağüz Güngör, *Hitit Tarihi ve İdari Kil Kitaplar: Yaşam Hikâyesi, Ferman, Vasiyetname, Bağış Belgesi, Talimatname ve Kral İcraatları*, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2019.
- Keegan, John, *A History of Warfare*, Alfred A. Knopf, New York, New York 1993.
- Kılıç, Murat, *Eskiçağ’da Hannibal’in Yeri ve Önemi*, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2017.
- Kılıç, Murat, *Tarih Öncesi Çağlardan Hellenistik Çağ’a Kadar Anadolu’da Savaş Stratejileri*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2021.
- Köroğlu, Kemalettin, *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*, İstanbul İletişim 2011.
- Machiavelli Niccolò, *Prens*, çev. Güvenç Nazım, Anahtar Kitaplar, İstanbul 1994.
- Newcourt-Nowodworski, Stanley, *Black Propaganda in the Second World War*, History Press, S.L. 2020.
- Payne, Margaret R, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- Peker, Hasan, “Hitit Devleti’nin Uluslararası İlişkileri ve Politik Enstrümanları: Savaş ve Diplomasi,” *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*, eds. Meltem Doğan Alparslan, Metin Alparslan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 64-83.

- Pekşen, Okay, “Asur Kral Yıllıklarına Göre Anadolu’nun Sahip Olduğu İktisadi ve Zirai Zenginliğin Bölgeye Yapılan Asur Seferlerine Yansıması,” *Anadolu’nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, eds. L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul 2018, p. 373–98.
- Salvini, Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, çev. Belgin Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Adil Demir, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2008.
<https://cs.stanford.edu/people/eroberts/courses/ww2/projects/psychological-warfare/index.html>
- Royal Inscriptions of Neo Assyrian Period (RINAP)
<http://oracc.museum.upenn.edu/rinap/corpus/>

718-803 Yılları Arası Tuna Bulgar Devleti

Ali Ahmetbeyoğlu

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

aliahmetbeyoglu@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4628-5913>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü	Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi	15.11.2021
Kabul Tarihi	04.12.2021
Yayın Tarihi	31.12.2021
Doi	10.52003/etut.2021.14

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
ETÜT, Sayı: 3, Aralık, 2021, Erzurum/TÜRKİYE
<https://dergi.erasurum.edu.tr/tarih>

The Bulgarian State of the Danube Between 718-803

Ali Ahmetbeyoğlu

Asst. Prof. İstanbul University, Faculty of Letters, Department of History

aliahmetbeyoglu@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4628-5913>

ARTICLE INFORMATION

Article Types	Research Article
Received Date	15.11.2021
Accepted Date	04.12.2021
Date Published	31.12.2021
Doi	10.52003/etut.2021.14

Atıf-Citation: Ali Ahmetbeyoğlu, "718-803 Yılları Arası Tuna Bulgar Devleti", *ETÜT*, Sayı: 3, Aralık 2021, s. 25-38.

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal
ETUT, Issue: 3, December 2021, Erzurum/TURKEY
<https://dergi.erasurum.edu.tr/tarih>

718-803 Yılları Arasında Tuna Bulgar Devleti

Ali Ahmetbeyoğlu

Öz

681 yılında kurulan Tuna Bulgar Devleti; Güney Besarabya, Eflak Ovası'nın bir kısmı, Dobruca'nın tamamı ve Karadeniz kıyısı ile Timok Nehri arasındaki Aşağı Moesia eyaletini kapsamaktaydı. Devletin kurucusu Asparuh Han'dan sonra 702 yılında başa geçen ve on altı yıllık hâkimiyeti süresince adilane, yoğun ve başarılarla dolu yönetim sergileyen Tervel'in arkasında müreffeh bir devlet bırakarak, 12 hayvanlı eski Türk takvimine göre At yılının 8. ayı (Eylül 718)'nda vefat etmesinden sonra Bulgarlar 803 yılına kadar sürecek kaos dolu bir döneme sürüklenmiştir. Bu dönemde Bizans İmparatorluğu ile girişilen mücadelelerin çokluğu ve ağır şartları nedeniyle zaman zaman Bulgarların kendi arasında huzursuzluklar çıkmış Hanların tahtlarından indirilerek öldürülmeleri vuku bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Bulgar, Bizans, Kardam Han, İstanbul, Trakya.

The Bulgarian State of the Danube Between 718-803

Abstract

The Danube Bulgarian State, founded in 681; Southern Bessarabia included part of the Wallachian Plain, all of Dobruja, and the province of Lower Moesia between the Black Sea coast and the Timok River. Tervel, who came to power in 702 after the founder of the state, Asparuh Khan, and displayed a fair, intense, and successful administration during his sixteen-year rule, left a prosperous state behind, and it is the 8th month of the Horse year (September 718) according to the old Turkish calendar with 12 animals. After he died in BC, the Bulgarians were dragged into a period of chaos that would last until 803. In this period, due to the diversity and harsh conditions of the struggles with the Byzantine Empire, unrest arose among the Bulgarians from time to time, and the Khans were dethroned and killed.

Key Words: Bulgarian, Byzantium, Kardam Khan, Istanbul, Thrace.

Giriş

Tverel Han'dan¹ sonra yerine Bulgar Hakanlar Listesi'nde Tvirem "Dokuzuncu" diye kayıtlı ismi bilinmeyen birisi geçmiş ve 721 yılına kadar hüküm sürmüştür. Liste'de Tverel'den sonraki Hanlara dair verilen bilgiler şu şekildedir²:

Tvirem: 28 yıl; soyu, Dulo; hükümranlığa başlangıcı, Dvan-şekh³.

Sevar: 15 yıl; soyu, Dulo; hükümranlığa başlangıcı, Tox-altem⁴.

Kormisos: 17 yıl; soyu, Vokil, hükümranlığa başlangıcı, Şegur-tvirem. Bu hükümdar Dulo yani Vilkhun⁵ soyunu deđiştirdi⁶.

¹ Ali Ahmetbeyoğlu, , "Tverel Han", *Berkir Küttükoğlu Armağanı*, İstanbul 1991, s. 563-568.

² Bulgar Türklerine ait elde mevcut vesikaların en eski tarihli olan ve "Hakanlar Listesi" diye tanınan kronolojik kitabe bir sütun üzerine Grekçe yazılmış olup, 14 satırdan ibarettir. Ne zaman ve kimin tarafından yazıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte, belgenin en son tarihinin 765 yılına tekabül etmesinden dolayı 765-766 yıllarında meydana getirildiği tahmin edilmektedir. "Hakanlar Listesi" Orta Çağ Grekçesi ile yazılmış olmasına rağmen sonradan eski Slavcaya tercüme edilmiş, günümüze ise bu haliyle intikal etmiştir. "Hakanlar Listesi" üzerinde yapılan çalışmalarda birçok şeyin farklı şekilde okunması, verilen hâkimiyet sürelerindeki tutarsızlıklar, mevcut üç nüshanın bazı farklılıklar göstermesi, araştırmacılarda, metnin Grekçeden Slavcaya hatalı ve eksik olarak aktarıldığı kanaatini uyandırmıştır. Özellikle tahtta kalış sürelerini gösteren rakamlar birtakım belirsizliklere sebep olmuştur. Mesela, Bulgar Türklerinin cediti sayılan Avitokhol'un 300, İrnik'in 150 yıl hükmettiği kaydı hakikatten uzaktır. Belki de, kendilerinden asırlarca önce yaşamış olan bu şahıslara dair malumatlar, adeta destanlaşarak nesilden nesile abartılı halde intikal etmiştir. Bunun gibi Asparuh'un 61 yıl hüküm sürmüş olarak gösterilmesini de ihtiyatla karşılamak mecburiyetindeyiz. Çünkü babası Kurt'un 665 yılında ölümünden sonra, 679'da Tuna Bulgar Devleti'ni kurduğu ve 702'de öldüğu bilindiğine göre ya istinsah ederken bir yanlışlık yapılsı yahut bir süre Asparuh'un şehzadeliği sırasında devlet idaresinde vazife aldığı devreyi de ihtiva etmiş olabilir. Aynı durumu, 702-718 yılları arasında tahtta kalan ve listede 21 sene hüküm sürdüğu söylenen Tverel Han için de göz önünde bulundurmalıyız. Bu sebeptendir ki, "Hakanlar Listesi"ndeki kronolojik bilgiler devrin Bizans kaynakları ile mukayese edilerek kullanılacak olursa, şüphesiz bizleri daha sıhhatli neticelere götürecektir. Ali Ahmetbeyoğlu, "Bulgar Hakanlar Listesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 14, s.1-8.

³ Tvirem, tiviram, tokhrim = 9 uncu manasına gelmektedir. Ailenin dokuzuncu çocuğu olduğundan dolayı böyle adlandırılmış olabilir. Nitekim Türkler sıra sayılarını şahıs ismi olarak kullanmışlardır. Tvirem, at yılının 8. ayında (718), tahta çıkmıştır (bk. L. Bazin, *Les Calendries Turc Ancien et Médié vaux*, Lille 1974 , s. 661, 666 vd., 694 vd., 968-699).

⁴ Bizans kaynaklarında adına rastlanılmayan Sevar, Tvirem'in ölümü üzerine 721 yılında, yani tavuk yılının 6. ayında tahta çıkmıştır (bk. Bazin, *Les Calendries Turc Ancien et Médié vaux*, s. 661, 9689, 693, 698, 700).

⁵ Vikhtun Asya Hun İmparatoru Mo-tun'un Türkçesidir. Vikhtun Bekhtun=Beg-tun: Bey-soyu manasına mektedir (tafsilen bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, IV, Berlin 1962, s. 20-24).

⁶ *Kormiş (Kormişos)*, Bizans kaynaklarında *Kormestos* olarak geçer. *Kormiş, Korimış, Kormişos* "korunan, korunmuş" manasına gelir. Öküz yılının 9. ayına tekabül eden 737 senesi içerisinde tahta çıkan Kormiş, kuruluşundan beri devlete hâkim olan Dulo soyunu değiştirmiştir. Bundan sonra listedeki son Han olan Umor'a kadar, devlete hâkim olacak olan Vokil (Ukil, Ugain) soyunu tesis etmiştir. Bu soy, Dulo hanedanı mensuplarının dışarıdan evlenmeleri hasebiyle kurulan akrabalıklar neticesinde ortaya çıkmıştır. Bir nevi ihtilal sayılabilecek bir hareketle başa geçen *Kormiş*, 754 yılında Bizanslılara mağlup olduğu savaştan sonra tahtını kaybetmiştir. Bir Bizans kaynağına göre ise mağlubiyetten bir

Vinax: 7 yıl; soyu, Ukil; hükümranlığa başlangıcı, Şegur-alem⁷.

Teleç, 3 yıl; soyu, Ugain; hükümranlığa başlangıcı, Somar-altem⁸.

Umor: 40 gün; soyu, Ukil, hükümranlığa başlangıcı, Dilom-tutam⁹.

718-756 yılları arasında başa geçen Hanlar döneminde Tuna Bulgar Devleti bazı dâhili karışıklıklara sahne olmuştur. Sever (Sevar) Han (721-736)'dan sonra Vokil ailesinden Kormiş (737-754)'ın tahta çıkmasıyla Dulo sülalesi iktidarı kaybetmiştir. Bizans ile münasebetler nispeten sakin geçmiştir. Bu dönemde Bizans tahtında III. Leon (680-741) gibi kudretli bir İmparatorun bulunması göz önüne alındığında, Bulgar gücünün de Bizans karşısında denge kurabilecek durumda olduğu düşünölmüştür¹⁰.

İmparator V. Konstantinos (741-775)'un Bulgar sınırında bazı kaleler inşa ettirip, buralara Malatya, Erzurum, Suriye'den getirttiği göçmenleri ve Ermenileri yerleştirmesiyle sulh dönemi sona erdi. Kormiş Han, muhtemelen yeni şehirler kuran İmparatorluğun malî durumunun oldukça güçlü olduğunu düşünerek elçi gönderip haraç istedi. Bulgarların taleplerine sinirlenen İmparator V. Konstantinos elçileri aşığılayarak huzurundan kovdu. Bu davranış karşısında hiddetlenen Kormiş kuvvetleriyle Uzun Sur'un olduğu bölgeye, hatta İstanbul önlerine kadar ilerleyerek etrafı tahrip etti ve çok sayıda Bizanslıyı esir alarak geri çekildi. İmparator Bulgarların hareketine karşı hayli kuvvetli bir orduyla üzerlerine yürüyerek onlara ağır kayıplar verdirdi. Bununla yetinmeyerek hem karadan hem de denizden yeniden saldırdı. Donanmayı Karadeniz yoluyla Tuna Nehri havalisine gönderdi. Ordu da Bulgar sınırlarına girerek etrafı ateşe verdi. Bizans kuvvetleri Markellai denilen mahalde Bulgarlarla savaşa tutuştu. Bizanslılar galip gelerek pek çok esir aldı.

sene sonra da öldürölmüştür (Bazin, *Les Calendries Turc Ancient et Médié vaux*, s. 661, 670, 693, 698-700).

⁷ *Vinax* (*Binax*), sığır yılının 11. ayı (754)'nda tahta çıkmıştır. Bizans kaynaklarında kendisiyle alakalı kayıt yoktur. Türkçede *Vinax-Vinekh-Binekh*=binici, süvari manasına gelmektedir (Bazin, *Les Calendries Turc Ancient et Médié vaux*, s. 661, 671, 690, 700).

⁸ *Teleç*, Bizans kayıtlarında *Teletzes* olarak geçmektedir. Fare (sıçğan) yılının 6. ayı yani 760 yılında tahta çıkmıştır. Türkçe *Teleç*, *Teleş*'dir. Manası tam olarak bilinmiyorsa da, Çuvaş lehçesindeki *Teleç* kelimesi ile alakalı olabilir. Bu da "esas, asıl, asil" manalarına gelmektedir. Belkide Türkçe *Tölis*, *Töles*, boy adı ile aynı kelimedir (bk. L. Bazin, *Les Calendries Turc Ancient et Médié vaux*, s. 190-92, 661, 697, 700).

⁹ Yılan yılının 4. ayı (765)'nda başa geçen ve 40 gün hüküm süren *Umor*, Bizans kaynaklarında *Dumaros* şeklinde kayıtlıdır. Türkçe *Umar=Umor*'dur ve ümit etmek, ummak anlamındadır. Bazin, *Umor* kelimesinin Farsçadaki ümit kelimesi ile aynı olduğunu söylemiştir (bk. Bazin, *Les Calendries Turc Ancient et Médié vaux*, s. 661, 692, 700; Ayrıca bk. İbrahim Kafesođlu, *Bulgarların Kökeni*, Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1985, s. 20 n. 43).

¹⁰ Osman Karatay, "Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt 10, Sayı 2 (Kış 2010), s. 11.

Vahim vaziyet karşısında Kormiş Han barış talep etmek mecburiyetinde kaldı. Bulgarlar kendi çocukları arasından seçtiklerini rehine olarak Bizans'a gönderdi. Bunun üzerine Kormiş, Boyarlar tarafından yenilgiden sorumlu tutularak öldürüldü ve yerine Vinekh Han seçildi (754-760)¹¹.

Vinekh'den sonra otuz yaşında Teleç'in tahta çıkması (760-763) Bulgarlar karşısında son süreçte başarılı olamayan Bizans'a Bulgarlarla aralarındaki meseleyi çözmek için fırsat doğurdu. Teleç'in Hanlık makamına geçer geçmez Bizans İmparatorluğu'na karşı hasmane tavır takınması ve Trakya'ya saldırması bizzat İmparator'un başında olduğu ordunun Trakya'ya intikal etmesine vesile oldu. Ayrıca Karadeniz üzerinden Bulgarlara karşı bir filo da yola çıktı. V. Konstantinos'un bu harekâtına karşı Teleç Han 20.000 askeri stratejik bölgelere yerleştirerek güvenlik zinciri oluşturmaya çalıştı. Hem Bizans hem de Bulgar ordusu sonunda Ankhialos mevkiine gelerek beklemeye başladı. 30 Haziran 763'te iki taraf bütün gün süren savaşa tutuştu. Sonuçta Bulgarlar ağır kayıplar vererek mağlup oldu. Karada ve denizde hezimete uğrayan Teleç kaçmak zorunda kaldı. Geride öldürülmüş ve Bizans'a esir düşmüş çok sayıda insan bıraktı. İmparator esirlerle İstanbul'a döndü ve sevinç gösterileriyle karşılandı. Esirlerin çoğu işkencelerden geçirildikten sonra öldürüldü. Bulgarlar uğranılan felaketin sorumlusu gördükleri Teleç'e karşı isyan etti. Bu kargaşa esnasında Teleç yakın adamları tarafından öldürüldü. Teleç'in ölümünden ve Sabinos (Sevin)'un tahta çıkardığı Umar'ın kırk günlük iktidarından sonra Bulgar tahtında kısa süren belirsizlik yaşandı. Akabinde Kormiş'in damadı Sabinos başa geçti. Fakat Sabinos Bizans'la barış yapma teşebbüsünde bulunması üzerine tahtan indirildi. Sabinos perişan bir vaziyette Mesembria'ya kaçtı, buradan da İmparator V. Konstantinos'a sığındı ve İmparator tarafından memnuniyetle karşılandı¹². Yerine Pagan (Bayan) adlı birisi başa geçmişti¹³.

Kargaşa ile geçen yılların ardından Telerig Bulgar tahtına çıkmıştır. Telerig Han döneminde (768-777) Bulgar Devleti toparlanarak, askeri gücünü yeniden elde etmiştir. 773 yılında İmparator V. Konstantinos, Bulgarları barış yapmaya zorlamak gayesiyle yeni bir sefer açmıştır. Fakat iki devlet arasında kalıcı bir barış

¹¹ Nikephoros, *Patriarch of Constantinople, Short History*, İngilizce Tercüme C. Mango, Washington 1990, s. 145; Bırsel Küçükspahioğlu, "Ankhialos Savaşı'nın Sonuna Kadar Bizans Bulgar İlişkileri", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 14, 2008, s. 224.

¹² Nikephoros, s. 149-151; Küçükspahiođlu, "Ankhialos Savaşı'nın Sonuna Kadar Bizans Bulgar İlişkileri", s. 225; G. Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Ankara 1985, s. 50-51; Osman Karatay, "Tuna Bulgarları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Editörler Osman Karatay, Serkan Acar, İstanbul 2013, s. 281-282.

¹³ Karatay, "Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803)", s.13-14.

gerçekleşmemiştir. V. Konstantinos 775 yılında Bulgarlara karşı tertipleğiği yeni akın (İmparatorluğu boyunca dokuz kez sefer yapmıřtır¹⁴) esnasında hayatını kaybetmiştir ki, bu durum Bulgar Devleti'nin büyük bir tehlikeyi bertaraf etmesini sağlamıştır. Bulgar hükümdarı Telerig Han, bilinemeyen nedenlerden dolayı Bizans İmparatoru IV. Leon (775-780)'a sığınmış ve Hristiyanlığı kabul ederek bir Bizans prensesiyle evlenmiřtir¹⁵.

Telerig'den sonra Bulgar tahtına Kardam Han (777-802) çıkmıştır. Onun devrinde dâhili karışıklıklar ve taht mücadeleleri son bulmuştur. Kardam Han, 791 yılında Güney Makedonya bölgesine kuvvet sevk ederek burada bir Bizans heyetini ortadan kaldırmış ve devlet mallarına el koymuştur. İmparator VI. Konstantinos (780-797) Bulgarların hareketine karşı sefere çıkararak Edirne'nin kuzeyine kadar ilerlemiş ise de birkaç küçük çaplı çatışmanın ardından geri çekilmiştir. Ertesi yıl yeniden harekete geçen İmparator, Burgaz yakınlarında askerlerini mevzilendirmiştir. Bunun üzerine Kardam Han da ordusuyla bölgeye gelmiştir. Konstantinos vakit kaybetmeden Bulgarlara saldırmış fakat ciddi kayıplar vererek ağır bir mağlubiyete uğramıştır. Hadiseyi müteakip eden yıllarda Kardam Han İstanbul'a gönderdiği elçiler vasıtasıyla İmparator'dan haraç ödemesini istemiştir. Eğer bu isteği yerine getirilmezse Trakya'ya akın düzenlemeyle Bizans idaresini tehdit etmiştir. Kardam'ın tehditleri karşısında İmparator, Bulgarlara karşı askeri harekât başlatmış ise de iki ordu arasında fiili bir savaş vuku bulmamıştır. Bu vaziyet 796 yılında Bizans ile Bulgarlar lehine bir anlaşma yapılmasına yol açmıştır. Devleti güçlendirmeyi esas gaye gören Kardam Han, bunu etkileyecek unsur olan Bizans Devleti'ni yakından takip etmiştir. Bizans ile meydan savaşı yapmaktan imtina etmiş, genelde savunma stratejisi takip ederek, merkezi otoriteyi güçlendirmeye gayret etmiştir. Kardam Han döneminde istikrarsız yıllar tamamen sona ermiş, Bizans karşısında güç dengesi oluşturularak bölgede üstünlük tesis edilmeye bařlanmıřtır¹⁶.

Bilgilerin yetersiz olduğu Tervel'den Krum Han dönemine kadar geçen süreye dair dönemin ana kaynağı olan Theophanes'de biraz teferruatlı kayıtlar

¹⁴ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev: Fikret Işiltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 156-157

¹⁵ Ayşe Kayapınar, "Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti", *Balkanlar El Kitabı*, I, Ankara 2006, s. 107; Ayşe Kayapınar, "Tuna Bulgar Devleti (679-1018)", *Türkler*, Cilt 2, Ankara 2002, s. 631.

¹⁶ Steven Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, Londra 1930, s. 35-36; Karatay, "Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803)", s.16; Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 23.

bulunmaktadır. Bu döneme dair açıklamalarda bulunanların en önemli referans kaynağı Theophanes’de anlatılanlar şöyledir: ‘‘Bu yıl içerisinde (718-719) Niketas Xylinites Bulgar desteği ile Leon’a saldırmak düşüncesiyle onu Tervel’in yanına gitmesi için teşvik etti ve Thessalonica (Selanik)’da bulunan Artemos’a bir mektup yazdı. Bunu yapmayı uygun bulan Artemos harekete geçti ve 50 Centenaria (100 Librenin karşılığı olan ağırlık birimi) altın ile birlikte bir ordu temin etti. Bu şekilde hazırlanarak İstanbul’a doğru yürüyüşe geçti. Fakat Şehir kendisini kabul etmediğinden dolayı Bulgarlar, Leon için onu terk ettiler ve son bahsedilen [yâni İmparator Leon] tarafından uygun bir şekilde ödüllendirilerek ülkelerine geri döndüler.

Aynı yıl (754-755) Bulgarlar, inşa edilen kalelerden dolayı haraç istediler ve İmparator onların elçilerine onur kırıcı bir şekilde muamele edince, onlar da bir askerî sefer düzenlediler ve İmparatorluk Şehri’ne doğru ilerleyerek Uzun Sur’a kadar geldiler. Ardından da, hayli tahribata yol açarak ve çok sayıda esir elde ederek, sağ salim ülkelerine döndüler.

İmparator, Bulgaristan’ı istila etti. Beregaba Geçidi’ne geldiğinde Bulgarlar onunla karşılaştılar ve onlar, orduya alınmış olan çok sayıda askerle birlikte, Patrici Leon, Trakya Teması’nın *Strategos* (Temanın komutanı yöneticisi)’u ve İmparatorluğun merasim ve dış işlerinden sorumlu olan diğer bir Leon’un da içlerinde bulunduğu, [İmparator’un] adamlarının büyük bir bölümünü öldürdüler. Böylece [İmparator], utanç verici bir şekilde geri döndü.

Bulgarlar ayaklandılar (761-762), hükümdar soyundan gelen beylerini öldürdüler ve hükümdarları olarak da, kötü niyetli bir adam olan 30 yaşındaki Teletzes’i getirdiler. Çok sayıda Slav kaçarak kendilerini Artanas (Karadeniz kıyısında, Şile yakınlarında bulunmaktadır)’a yerleştiren İmparator’a katıldı. İmparator, Karadeniz yoluyla bir donanma filosu – her biri 12 at taşıyan, sayıları 800’ün üzerinde olan yük gemileri- gönderdikten sonra, 16 Haziran günü Trakya’nın içlerine doğru yürüyüşe geçti. Teletzes, hem karadan, hem de denizden olmak üzere kendisine karşı başlatılan bu askerî seferi işittiği zaman, kendi tarafında savaşmaları için komşu milletler arasından 20.000 asker topladı ve onları istihkâm yerlerine konuşlandırdıktan sonra, kendini güvence altına aldı. İmparator’un tarafına gelince, o, Anchianlos düzlüğünde ordugâhını kurdu. Teletzes, I. İndüksiyon’un 30 Haziran’ında bir Perşembe günü, birçok miltetten oluşan çok sayıda askerle birlikte ilerleyerek geldi ve uzun süre devam eden çatışmada, her iki taraftan da çok sayıda can kaybı oldu. Teletzes hezimete uğratıldı ve kaçtı. Savaş, saat 5’ten itibaren

akşama kadar sürdü. Bulgarların büyük bir çoğunluğu öldürüldü, sağ kalanların pek çoğu ele geçirilirken, kalanları da kaçtı. Bu zaferle birlikte sevinçle dolan İmparator, halkın alkışları arasında, ordusu ile birlikte bütünüyle zıhlı bir şekilde, Bulgar esirleri ahşap prangalarla sürükleyerek girdiği Şehir 'de, bir zafer kutlaması gerçekleştirildi. İmparator, son bahsedilenlerin [yani Bulgar esirlerin], Altın Kapı dışındaki vatandaşlar tarafından kafaları kesilmek suretiyle, infaz edilmelerini emretti. İsyân başlatarak ayaklanan Bulgarlar Teletzes'i ona bağlı beyleri ile birlikte öldürdüler ve hükümdarları olarak da, eski beyleri Kormesios'un üvey kardeşi olan Sabinos'u getirdiler. Sabinos, hiç vakit kaybetmeden barış talebiyle İmparator'a bir elçi gönderdiği zaman Bulgarlar, bir toplantı çağrısında bulundular ve kendisine katiyetle karşı çıkarak şöyle seslendiler, "Senin yüzünden Bulgaristan, Bizanslılar tarafından esir alınmak üzeredir". Bir isyanın baş göstermesi üzerine Sabinos Mesembria kalesine kaçtı ve İmparator'un tarafına geçti. Bulgarlar bu defa da Paganos adlı diğer bir beyi başlarına geçirdiler.

763-764 yılında Bulgaristan Beyi Paganos, kişisel bir görüşme talebinde bulunarak, İmparator'a bir elçi gönderdi. O, [görüşme] sözü aldıktan sonra, Boyarlarıyla birlikte geldi. İmparator, koltuğuna oturduktan ve Sabinos'u da yanına oturtuktan sonra, onları huzurunda kabul etti ve onları uygunsuz davranışları ve Sabinos'a karşı duydukları nefretten dolayı azarladı. Bu yüzden onlar, göstermelik bir barış anlaşması gerçekleştirdiler. İmparator bunula beraber, Bulgaristan'a gizli bir heyet gönderdi ve Trakya'da büyük bir tahribata sebep olan Sever'i, lideri Sklavounos'u yakalattırdı. Aynı zamanda Hristiyanlık inancına dönmüş bir kişi olan ve yine Skamaroi (Tuna Nehri havzasında bulunan soyguncu çeteler) lideri olan Christianos da tutuklandı. Onlar, onun kollarını ve bacaklarını Aziz Thomas rıhtımında, doktorların huzurunda kestiler, insan vücudunun yapısını anlamak amacıyla onu, üreme organlarından göğüs kafesine kadar, canlı olarak parçalara ayırarak incelediler. Daha sonra onu ateşe verdiler.

İmparator aniden Şehri terketti ve göstermelik barış anlaşmasından dolayı, savunmasız geçitler bularak, Bulgaristan'ı Tounza (Tunca Nehri)'ya kadar işgal etti. Karşılaştığı yerleşim yerlerini ateşe verdi ve herhangi bir cesur hareket girişiminde bulunmadan, korku içinde geri döndü.

Bu yıl içerisinde (772-773) Constantinus, 12. İndüksiyon'un Mayıs ayında 2.000 nakliye gemisinden meydana gelen bir donanma filosunu Bulgaristan'a karşı gönderdi. Kendisi de kırmızı renkli bir imparatorluk filikasına bizzat yerleşti ve Bulgarların kendisiyle meşgul oldukları sırada, Temalara bağlı süvari birliklerinin

komutanlarının da Bulgaristan içlerine sokulabileceklerini ümit ederek onları dağ geçitlerinin dışında bırakıp, Tuna Nehri'nden girme niyetiyle yola çıktı. Bunlarla birlikte o, Varna'ya kadar gittikten sonra korkuya kapıldı ve şartları göz önünde bulundurarak geri çekildi. Bulgarlar da aynı şekilde, bu gelişmeleri gördüklerinde korktular ve barış talebinde bulunmak üzere bir Boyar, bir de Tzigatos gönderdiler. İmparator onları dikkatle gözlemedikten sonra memnun oldu ve barış yaptı. Onlar [taraf], birbirlerine yemin ettiler. Buna göre ne Bulgarlar Bizans ülkesinin aleyhinde ilerleyecekler, ne de İmparator Bulgaristan'ın içlerine sokulma planı yapacaktı. Onlar bununla ilgili olarak karşılıklı yazılı belgeler hazırladılar. İmparator, tüm Temalardan getirdiği askerî birlikleri, inşa ettiği kalelerde bıraktıktan sonra, şehre geri döndü.

11. İndüksiyon'un Ekim ayında İmparator, Bulgaristan'da bulunan gizli dostlarından, Bulgaristan Beyi'nin, Berzitiya (Makedonya ile Arnavutluk sınırında bulunan yerleşim yeri)'yı ele geçirmeleri ve sakinlerini de Bulgaristan'a nakletmeleri için 12.000 kişilik bir ordu ile boylardan bazılarını göndermekte olduğu yönünde bir sevkiyat haberi aldı. Bu yüzden [İmparator], Bulgaristan'a karşı yola çıktığının bilinmemesi için (Bulgar Beyi'nin kendisine göndermiş olduğu elçilerle görüştüktan sonra ve onlar henüz Şehir'de iken), Araplar'a karşı bir askerî sefer girişiminde bulunmak üzereymiş gibi göstererek, malzemeleri ve imparatorluk maiyetini Boğaz'ın karşısına gönderdi. Elçileri yolcu ettikten sonra ve casusları aracılığıyla onların dönüşleri hakkında bilgi aldıktan sonra, ordusunu harekete geçirdi ve tüm hızıyla yola çıktı. Tema askerlerini ve Thrakesianları (Trakya Teması askerleri) topladı ve Optimati (müttefik kuvvetler)'yi de, toplamda 80.000 olan piyade taburuna kattı. O, Lithosoria adlı bir yere doğru yürüyüşe geçti ve borazanları çaldırmaksızın [yaklaşarak], büyük bir zaferle hezimete uğratacağı Bulgarların üzerine saldırdı. [İmparator V. Constantinus], bol ganimet ve çok sayıda esirle birlikte geri döndü ve büyük bir merasimle girmiş olduğu Şehirde zafer kutlamaları yapıldı. O, [Bulgarlarla] herhangi bir mukavemet göstermeksizin karşılaştığı için, ayrıca savaşta katliam olmadığı ve Hristiyan kanı dökülmediği için bu savaşa "muhteşem savaş" adını verdi.

Bu yıl içerisinde (773-774) Bulgarlar ile barışı zaten bozulmuş olan İmparator, bir kere daha büyük bir donanma filosu hazırladı. Ona, 12.000 süvari bindirdi ve "Donanma Teması"na bağlı tüm komutanlarla birlikte gönderdi. Kendisi ise, korktuğundan süvarilerle birlikte kaldı. Onlar Mesembria'ya ulaştıkları zaman, çok şiddetli bir rüzgâr esiyordu. Neredeyse tüm gemiler parçalandı ve çok sayıda

asker can verdi. Bu yüzden de, eli boş olarak geri döndü. Bulgaristan Beyi Telerigos, kendisinin planlarının dostları tarafından İmparator'a duyurulduğunu tespit ettikten sonra, ona derhal şu mektubu yazdı: "Kaçmak ve senin yanına gelmek niyetindeyim. Kişisel dokunulmazlık hakkında bir söz ile birlikte, buradaki dostlarının isimlerini bana gönder ki, ben onlara itimat edebileyim, onlar da bana yardım edebilsinler". İmparator saf bir şekilde onların adlarını ona yazdı ve ardından hepsinin öldürüldüğü haberini aldı. İmparator bunu duyduktan sonra, uzun bir süre kır saçlarını yoldu.

Constantinus, Nisan ayı (790-791) içinde Bulgarlara karşı askerî bir sefer düzenledi ve Aziz George Nehri yoluyla Probaton (Bulgarca eski adı "Provadija" olan, günümüzde Edirne ilinin Lalapaşa ilçesine bağlı "Sinanköy" adlı köydür)'a kadar ilerledi. O [İmparator], Bulgar Beyi Kardamos [Kardam] ile karşılaştı ve akşam vakti cereyan eden küçük bir çarpışmanın ardından, Bizanslılar cesaretlerini kaybederek gece vakti kaçtılar ve utanç verici bir şekilde geri döndüler. Bulgarlar da korkuya kapılarak geri çekildiler.

İmparator, Temmuz ayı içerisinde Bulgarlara karşı askerî bir sefer gerçekleştirdi ve Markellai (Markeli: Günümüzde Bulgaristan'ın Burgaz vilayetine bağlı Karnobat yakınlarında bulunmaktadır) Kalesi'ni inşa ettirdi; 20 Temmuz'da da, Bulgar Beyi Kardamos, kuvvetleri ile birlikte ilerleyerek istihkâm yerlerine konuşlandı. Yalancı kâhinler tarafından zafer kazanacağına dair ikna edilen ve öfkeyle burnundan soluyan İmparator, herhangi bir plan yapmadan, düzensiz bir şekilde savaşa girdi ve ağır bir yenilgi aldı. Çok sayıda asker kaybettikten sonra, Şehre [İstanbul'a] doğru geri kaçtı, sadece sıradan askerler değil, aynı zamanda otorite sahibi şahsiyetleri de kaybetti. Bunların arasında, Magistros Michael, Patrici Bardas, Protospatharios (Evvelce imparatorların özel muhafız birliğinde görev yapmış olan kişilere verilen, İmparatorluk hiyerarşisinden yüksek bir unvan ve makam) Stephen Chameas, eski *Strategoï* (Tema komutanları)'den olan Niketas ve Theognostos ile İmparator'un kazanacağına kehanette bulunan yalancı kâhin, yani, yıldız falcısı Pankratios'un yanı sıra, İmparatorluğun hizmetinde bulunan çok sayıda asker de bulunmaktaydı. Bulgarlar, maiyetinin tamamını, yani İmparator'un tüm teçhizatları ile birlikte, çadırı, parası ve atlarını da ele geçirdiler. Şehirde bulunan [yani başkentte] piyade taburu [askerleri] toplandı ve onlar eski Sezar Nikephoros'u emeklilikten çıkararak getirmeye ve kendisini imparator yapmaya karar verdiler. Bu meseleden haberdar olan Constantinus, büyükbabası Constantinus'un oğullarının hepsinin derhal Aziz Mamas'a getirilmelerini emretti; o, Nikephoros'un gözlerini kör ettirirken Christopher, Niketas, Anthimos ve Eudokimos'un da dillerini kestirdi.

Bunlarla birlikte o, Staruakios [bahsedilen Patrici] ve annesinin rica etmeleriyle ikna olan, daha önce de adı geçen Patrici Alexios'un gözlerini de kör ettirdi, yani eğer İmparator onun gözlerini kör etmeseydi, onlar onu imparator olarak seçeceklerdi. Bu şahısların cezalandırılmaları, 15. İndüksiyon'da, Ağustos ayında, bir Cumartesi günü saat 9'da gerçekleştirildi. Fakat Tanrı'nın adaletinin, bu haksız hareketi intikâmsız bırakması çok da uzun sürmedi: zira beş yıllık bir aradan sonra, aynı ay içerisinde ve yine bir Cumartesi günü aynı Constantinus'un gözleri kendi annesi tarafından kör edildi.

Bulgar Beyi Kardamos [Kardam], "Bana haraç ödeyin, aksi takdirde Altın Kapı'ya kadar geleceğim ve Trakya'yı yakıp yıkacağım" diyerek İmparator'u tehdit etti. İmparator ona, bir mendile sarılmış bir miktar at dışkısı gönderdi ve şöyle dedi, "Sana yakıştığı için böyle bir haraç gönderdim. Sen yaşlı bir kişinin ve buraya gelmek için bütün yolu katederek zahmet çekmeni istemiyorum. Bunu yerine ben Markellai'ye geleceğim ve seni çıkaracağım. O vakit ne olacağına Tanrı karar verir". İmparator, Asya Teması'na talimatlarını gönderdikten sonra ordusunu topladı ve Versinika (Asıl konumu bilinmemekle beraber, Edirne'nin kuzey tarafına düşmektedir)'ya kadar ilerledi, bu sırada Kardamos, Avroleva'nın ormanlık alanına kadar ilerlemişti, fakat cesaretini kaybetti ve ormanın içinde kaldı. İmparator, askerini cesaretlendirdi ve Avroleva'nın ağaçsız bölgelerine kadar yürüdü ve Kardamos'a on yedi gün boyunca karşı koydu. Bununla beraber o [Kardamos], savaşmayı göze alamadı ve ülkesine doğru kaçtı"¹⁷.

Sonuç

718-803 arası büyük ölçüde kudretli Hanların çıkmadığı, ülke sınırlarının genişlemediği, iktidarın Dulo sülalesinin elinden alındığı, mücadele-kaos dolu yıllar olsa da; bu dönemde kayda değer toprak kayıpları yaşanmamıştır (bunda bölge ülkelerinin ciddi askeri güce sahip olamamaları ve Bizans'ın dahili kargaşalıklara neden olan dini meselelerle uğraşmasının rolü bulunsa da, Tuna Bulgar Devleti'nin caydırıcı bir askeri varlığı etkili olmuştur diye de biliriz). 718-803 yılları arasında

¹⁷ Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813* (İngilizce trc. Cyril Mango-Roger Scott-Geoffrey Greatrex), New York 1999; Hatice Aydın, *Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler: 284-813*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 164, 168-169, 171, 173-175, 177-178.

yaşanılanlar ve elde edilen tecrübeler Krum gibi güçlü ve fatih bir Hanın yetişmesine, ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır¹⁸.

Kaynakça

- Ahmetbeyoğlu, Ali , “Tervel Han”, *Berkir Kütükoğlu Armağanı*, İstanbul 1991.
- Ahmetbeyoğlu, Ali, “Bulgar Hakanlar Listesi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 14, 1994.
- Ahmetbeyoğlu, Ali, Tuna Bulgar Hanı Krum (803-814) Kanunlarının Eski Türk Töresi Açısından Değerlendirilmesi”, *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*, İstanbul 1996.
- Altheim Franz, *Geschichte der Hunnen*, IV, Berlin 1962.
- Hatice Aydın, Bizans Kaynağı Theophanes Confessor’un Kroniğinde Türkler: 284-813, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.
- Bazin, L, *Les Calendries Turc Ancient et Médié vaux*, Lille 1974.
- Fehér, Geza, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Ankara 1985.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Bulgarların Kökeni*, Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1985.
- Karatay, Osman, “Tuna Bulgarları”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Editörler Osman Karatay-Serkan Acar, İstanbul 2013.
- Karatay, Osman, “Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803)”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt 10, Sayı 2 (Kış 2010).
- Kayapınar, Ayşe, “Tuna Bulgar Devleti (679-1018)”, *Türkler*, Cilt 2, Ankara 2002.
- Kayapınar, Ayşe, “Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti”, *Balkanlar El kitabı*, I, Ankara 2006.
- Küçüksipahioğlu, Birsal, “Ankhialos Savaşı’nın Sonuna Kadar Bizans Bulgar İlişkileri”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 14, 2008.
- Nikephoros, *Patriarch of Constantinople, Short History*, İngilizce Tercüme C. Mango, Washington 1990.
- Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev: Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Runciman, Steven, *A History of the First Bulgarian Empire*, Londra 1930.
- Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813* (İngilizce trc. Cyril Mango-Roger Scott-Geoffrey Greatrex), New York 1999.

¹⁸ Krum Han hakkında tafsilat için bakınız Ali Ahmetbeyoğlu, “Tuna Bulgar Hanı Krum (803-814) Kanunlarının Eski Türk Töresi Açısından Değerlendirilmesi”, *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*, İstanbul 1996, s. 15-27.

Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Tortum Kazası Mülki İdarecileri

Neslihan Gülbeyen

Yüksek Lisans

neslihan_tarih@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6670-871X>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü	Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi	26.08.2021
Kabul Tarihi	07.11.2021
Yayın Tarihi	31.12.2021
Doi	10.52003/etut.2021.16

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
ETÜT, Sayı: 3, Aralık, 2021, Erzurum/TÜRKİYE
<https://dergi.erasurum.edu.tr/tarih>

From Tanzimat to Legitimacy Tortum District Civil Administrators

Neslihan Gülbeyen

Master Degree

neslihan_tarih@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6670-871X>

ARTICLE INFORMATION

Article Types	Research Article
Received Date	26.08.2021
Accepted Date	07.11.2021
Date Published	31.12.2021
Doi	10.52003/etut.2021.16

Atıf-Citation: Neslihan Gülbeyen, "Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Tortum Kazası Mülki İdarecileri", *ETÜT*, Sayı: 3, Aralık 2021, s. 39-60.

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal
ETUT, Issue: 3, December 2021, Erzurum/TURKEY
<https://dergi.erasurum.edu.tr/tarih>

Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Tortum Kazası Mülkî İdarecileri*

Neslihan Gülbeyen

Öz

Tortum, Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılan seferler sonucunda egemenlik altına alınmıştır. 19. yüzyılda Tortum'u bazen nahiye bazen de kaza olarak teşkilatlandırılmıştır. Tortum, konumu itibarıyla stratejik öneme sahipti. Tortum, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kars, Ardahan ve Batum'un Rus hâkimiyetine bırakılması neticesinde bir sınır şehri hüviyeti kazanmıştı. Bu durumda Osmanlı Devleti yıkılana kadar Tortum'un kaza statüsünü devam ettirmesine sebep olmuştur. Bu çalışmada belgeler ve birincil elden kaynaklar tetkik edilerek Tortum'un reformlar çağında idarî yapısında yaşanan değişimler ve idarî yapısını etkileyen olaylar irdelenmiştir. Osmanlı Hükûmeti olan Bâbüalî'nin mülkî amir atama usulü ile bölgedeki etkinlikleri incelenerek Osmanlı Devleti'nde bir kazanın nasıl idare edildiği ortaya konmuştur. İncelenen kaynaklarda elde ettiğimiz bilgiler ışığında Tortum'da görev yapan mülkî idareciler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Tortum, 19. yüzyıl, idarî yapı.

From Tanzimat to Legitimacy Tortum District Civil Administrators

Abstract

Tortum was taken under sovereignty due to the campaigns made during the reign of Suleiman the Magnificent. In the 19th century, we sometimes saw Tortum is a town and sometimes as a district. Tortum gained the identity of a border city due to leaving Kars, Ardahan, and Batumi to Russian domination in the 1877-1878 Ottoman-Russian War. Tortum had strategic importance due to its location. In this case, it caused Tortum to maintain its county status until the collapse of the Ottoman Empire. In this study, the documents and the primary sources were investigated, and the changes in the administrative structure of Tortum and the events affecting its organizational structure were examined. By examining the assignment patterns of the administrators and the activities in the region in the Ottoman Empire, it was revealed how starboard was managed.

Key Words: Erzurum, Tortum, 19th century, administrative structure.

---

* Bu çalışma “*Tanzimat'tan 2. Meşrutiyet'e Tortum (İdarî, Toplumsal ve İktisadî Durum)*” isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

1. Tortum'un Mülki Durumu

Yavuz Sultan Selim'in Erzurum'u Osmanlı hâkimiyetine almasından sonra, Erzurum Beylerbeyliği, Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı döneminde 26 Eylül-3 Ekim 1535 tarihleri arasında Mehmet Han idaresinde kurulmuştur.¹

Tortum, 18. yüzyıla ait Anadolu kazaskerlik defterlerinde Erzurum eyaletinin kazaları arasında gösterilmiştir.² 1831 yılına ait Osmanlı Devleti'ndeki idarî taksimatı gösteren listeye göre de Erzurum eyaletinin 14 sancağı arasında bulunmaktaydı.³

1864 yılında çıkarılan vilayetler kanununun uygulanması ile Osmanlı eyalet sisteminin yerine vilâyet idaresi getirilmiş ve idarî birimlerle haberleşmenin kolay sağlanması ve işlerin yerinden kolayca çözülmesi için idarî birimler birleştirilmiştir.⁴ Bu düzenleme ile Tortum kazası da nahiye haline getirilmiş ve İspir kazasına bağlanmıştır.⁵ Tortum'un nahiye olma durumu Vilâyet Salnamelerinden elde ettiğimiz bilgilere göre 1877 yılı ve sonrasına kadar devam etmiştir.

93 Harbi sonunda imzalanan Berlin Antlaşması ile Rusya'ya bırakılan üç sancaktan Batum, Trabzon vilâyetine; Kars ve Ardahan ise Erzurum vilâyetine bağlı idi. Bu sancaklara bağlı birçok kaza, nahiye ve köylerin bir kısmı Rusya tarafında bir kısmı ise Osmanlı tarafında kaldı. Bu sebeple hem Osmanlı hem de Rus tarafında yeni bir idarî yapılanmaya gidildi.⁶ Yapılan yeni düzenleme ile Çıldır sancağının

¹ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 60-61.

² Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s. 217.

³ Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, XV/60, Ankara 1951, s. 623.

⁴ Muammer Demirel, "Doğu Anadolu'da İdarî Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 37, Erzurum 2008, s. 252-253.

⁵ Demirel, "Doğu Anadolu'da İdarî Yapılanma", s. 253; *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1287*, s.61; *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1288*, s.148; *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1289*, s.263; *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1290*, s.288; *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1291*, s.60; *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1292*, s.82; *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1293*, s.80; *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1294*, s. 76.

⁶ Demirel, "Doğu Anadolu'da İdarî Yapılanma", s. 249-250.

yerine Bayburt sancağı kurulmuş ve Kelkit, Şiran, İspir ve Kiskim ile beraber Tortum da buraya bağlanmıştır.⁷

Tortum'un Bayburt sancağına bağlanması, Tortum ahalisi tarafından pek hoş karşılanmamıştır. Hatta Tortumlular Erzurum vilayetine dilekçeler ile sık sık müracaatta bulunarak, Bayburt sancağından ayrılmak ve tekrar Erzurum'a bağlanmak istediklerini bildirmişlerdir. Erzurum valiliği bu isteği yetkili mercilere bildirmiştir.⁸ Şûra-yı Devlet, Erzurum vilayetince yürürlüğe konulacak olan Teşkilat-ı Umumiye sırasında Tortum'un kaza yapılması şartıyla şimdilik Ağustos 1879 tarihi itibariyle nahiye olarak Erzurum'a bağlanmasına karar vermiştir. Böylece nahiye olarak Bayburt sancağına bağlanmış olan Tortum, yine nahiye olarak Erzurum sancağına dâhil olmuştur.⁹

1880 yılında Erzurum vilâyetinin merkez sancağına tâbi Tortum nahiyesi 288 kuruş maaşlı bir müdürle idare edilmekteydi. Bu dönemde Tortum'un 142 köyü bulunmaktaydı. Tortum nahiyesinin sınırları o günün şartlarıyla bir uçtan diğer uca yürüyerek 30 saatte kat edilmekteydi. Bu geniş sahaya yayılan Tortum nahiyesi, Narman nahiyesiyle birleştirilerek Tortum kazası adında üçüncü sınıftan kaymakamlığa dönüştürülmek isteniyordu. Zira ahali, vilayet merkezine müracaatta zorlandıklarını, özellikle kışın şiddetli zamanı olan 4-5 ay boyunca yolların tamamen kapandığı ve geçmeleri gayet güç olan dağı aşırp vilayete müracaata mecbur edilmelerinin onları fazlasıyla zorladığını ifade etmekteydi. Ayrıca, Erzurum vilayet yönetimi, Narman köylerinin çoğunun Rusya sınırında olması nedeniyle mevkice önem arz ettiğini ifade ettikten sonra Tortum ve Narman nahiyelerinin birleştirilerek, bir kaza oluşturulması gerektiğini Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir.¹⁰

⁷ Yunus Özger, "XIX. Yüzyılda Tortumun Nüfus Durumu", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 8, sayı 2, Erzurum 2006, s. 115.

⁸ Erzurum valiliğinden Şûra-yı Devlete gönderilen 13 Ramazan 1296 (31 Ağustos 1879) tarihli tahrirat, BOA, İ. ŞD, 48-2636.

⁹ Özger, "XIX. Yüzyılda Tortumun Nüfus Durumu", s.116; Şûra-yı Devletin 13 Ramazan 1296 (31 Ağustos 1879) tarihli mazbatası, BOA, İ.ŞD, 48-2636.

¹⁰ Erzurum Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 10 Receb 1297 (18 Haziran 1880) tarihli tahrirat, BOA, ŞD, 1505-58.

Tortum ahalisi ve Erzurum vilayet yönetiminin bu müracaatları neticesinde Narman nahiyesi ile Tortum nahiyesinin birleştirilerek Tortum adıyla üçüncü sınıftan bir kaymakamlık oluşturulması uygun görülmüştür.¹¹

Uzun süredir kaza olarak idare olunan Tortum'un idari yapısında, 1901 yılı itibarı ile değişiklik yapılmış ve Tortum nahiyeye dönüştürülmüştür. Bunun üzerine yöre ahalisi Erzurum vilayet yönetimine; Tortum'un Erzurum'a uzak oluşu, köylerinin nüfusça kalabalıklığı ve gelirlerinin önemli bir yer tuttuğu gerekçesiyle tekrar kazaya dönüştürülmesi için birçok dilekçe vermiştir. Bu dilekçelerde özellikle adliye teşkilatının Erzurum'da olmasından kaynaklanan sorunlara temas edilmiştir. Diğer bir sorun güvenlikle alakalıydı. Ayrıca ahalinin Ziraat Bankası işlemlerinden yararlanamaması nedeniyle hazine gelirlerinde de eksiklik olacaktı. Ahalinin bu taleplerine karşı vilayet yönetimi Tortum'un diğer kazalara nispetle bulunduğu mevki açısından daha az öneme sahip olduğunu düşünüyordu. Ayrıca nahiyeye olarak idare edilen bu yerin kazaya dönüştürülmesi halinde müdür maaşından başka yıllık 15.006 kuruşun gerekli olduğunun farkında olan vilayet yönetimi bu miktarın karşılanmasının mümkün olmadığını düşünmekteydi.¹²

Erzurum kazasına bağlanan Tortum'un, 66 köyünden çoğu o günün şartlarında Erzurum'a 20-30 saat mesafede bulunmaktaydı. Ahali Adliye ve Maliyedeki işlemler ve çeşitli işlerden dolayı özellikle bölgenin şiddetli ve uzun olan kış mevsiminde Erzurum'a kadar gelmekte ziyadesiyle zorlanmaktaydı. Tortum'un yanı sıra Ova kazası da lağvedilmişti, böylelikle Erzurum'a bağlı köy sayısı 220'yi geçmiştir. Bu kadar köyün doğrudan doğruya merkezden idaresi oldukça zorlayıcıydı. Ayrıca Tortum kazasının, 1897 senesinden 1900 senesi sonuna kadar dört senelik geliri 3.253.719 ve tahsilâtı 3.033.908 kuruş olduğu halde, 1901 senesinden 1904 senesine kadar dört senelik geliri 3.106.290 ve tahsilâtı 2.591.778

¹¹ 4 Muharrem 1304 (3 Ekim 1886) tarihli padişah iradesi, BOA, *İ. ŞD*, 82-4898; Erzurum Vilayetine gönderilen 14 Cemaziyülevvel 1298 (14 Nisan 1881) tarihli mazbata, BOA, *DH. MKT*, 1334-114.

¹² Erzurum Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 3 Zilhicce 1321 (20 Şubat 1904) tarihli tahrirat, BOA, *DH. TMIK. S*, 52-44.

kuruşa düştüğü vilayet muhasebe kaydından anlaşılmıştı. Tasarruf etmek amacıyla yapılan idari değişiklikte istenilen sonuç alınamamış ve 1904 yılında Tortum'un tekrar üçüncü sınıftan kaza haline dönüştürülmesine karar verilmiştir.¹³

Tablo. 1 Yıllara göre Tortum'un idari şeklindeki değişiklikler¹⁴

Tortum		Bağlı olduğu yer		
Yıllar	Statüsü	Kaza	Sancak	Vilayet
1870	Nahiye	İspir	Erzurum	Erzurum
1878	Nahiye	Bayburt	Erzurum	Erzurum
1879	Nahiye	Erzurum	Erzurum	Erzurum
1881	Kaza	-	Erzurum	Erzurum
1901	Nahiye	Erzurum	Erzurum	Erzurum
1904	Kaza	-	Erzurum	Erzurum

2. Tortum İdarecileri

Osmanlı Devleti güçlü bir merkezi ve taşra teşkilatına sahipti. Devlet zayıflayınca taşra teşkilatında birtakım sorunlar ortaya çıktı. Taşra idaresindeki sıkıntıları gidermek için bazı tedbirler alınsa da başarı sağlanamamıştır.¹⁵

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde birçok reform yapılmıştır. Bu reformları Naim Ürkmez şu şekilde açıklamıştır:

Sultan II. Mahmut döneminde yapılan düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı'nın ilanı (1839) ile önemli bir dönüşüm içerisine girilmişti. Bu

¹³ Erzurum Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 16 Cemaziyülevvel 1325 (27 Haziran 1907) tarihli tahrirat, BOA, DH. TMIK. S, 64-23.

¹⁴ *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1287, s.61; Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1288, s.148; Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1289, s.263; Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1290, s.288; Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1291, s.60; Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1292, s.82; Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1293, s.80; Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1294, s. 76; Özger, "XIX. Yüzyılda Tortumun Nüfus Durumu", s.115-116; BOA, İ. ŞD, 48-2636; BOA, İ. ŞD, 82-4898; BOA, DH. MKT, 1334-114; BOA, DH. TMIK. S, 52-44; BOA, DH. TMIK. S, 64-23.*

¹⁵ Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 2, sayı 1, s. 29.

*düzenlemelerden biri, Tanzimat'ın ilanından sonra vergi toplamadaki adaletsizliklerin giderilmesi maksadıyla, iltizam usulünün yerine muhassıllık uygulaması getirilmesiydi. Ancak muhassıllık uygulamasından ülke genelinde istenilen sonuç elde edilememiş, bu sebeple 1842 yılında eski usule geri dönülmüştü. İki yıl gibi bir süre denenmiş, bu yöntemden sonra idarî yapıda yeni değişiklikler yapılarak eyalet, sancak ve kaza idarî birimleri oluşturulmuştu. İdarî birimlerden; eyaletler vali, sancaklar kaymakam, kazalar ise kaza müdürü tarafından idare edilecekti.*¹⁶ Tortum kazası da bir süre müdürler tarafından idare edilmiştir.

Osmanlı taşra idaresindeki sorunları ortadan kaldırmak için ciddi çabalar sarf edilmiş, ancak sorunlar tümüyle giderilememiştir. Bu nedenle daha köklü bir yapılanmaya ihtiyaç duyulmuştur. 1864 ve 1871 vilayet nizamnameleriyle bu ihtiyaca cevap verilmeye çalışılmıştır. 1864 Vilayet Nizamnamesi ile eyaletler kaldırılarak, yerine vilayetler kurulmuştur.¹⁷ 1871 Vilayet Nizamnamesi'nde ise idari taksimat beşe çıkarılmıştır. Vilayetler livalara, livalar kazalara, kazalar nahiyelere ve nahiyeler de köylere ayrılmıştır.¹⁸ Vilâyet merkezinde valiler bulunurken, Livâlarda mutasarrıf, kazâlarda ise kaymakamlar görev yapacaktı. Nahiyeler müdür tarafından, köyler ise seçimle gelen muhtarlar tarafından yönetilecekti.¹⁹ 1881'de kaza olan Tortum'da bu statüde kaldığı müddet boyunca kaymakamlar tarafından yönetilmiştir.

Elimizdeki veriler doğrultusunda, Tortum'daki idareciler kısmında sadece müdürler ve kaymakamlar ele alınarak incelenmiştir.

¹⁶ Naim Ürkmez, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Devleti'nde Kaza Yönetimi (Belen Örneği)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 9, sayı 42, s. 821.

¹⁷ Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", s. 29.

¹⁸ Nazım Kartal, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı'da Mülki İdare", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, cilt 4, sayı 1, 2013, s. 15.

¹⁹ Fatih Sadık Torun, "Osmanlı Taşra İdaresinin Yeniden Yapılanma Süreci (1842-1876)", *Karadeniz Araştırmaları*, sayı 32, 2012, s. 94.

2.1. Müdür ve Kaymakamların Tayin Şekilleri

Nahiyeler hakkındaki düzenleme Muttalip Şimşek tarafından şu şekilde aktarılmıştır:

6 Nisan 1867 tarihli İdare-i Nevâhi Nizamnâmesinde, nahiyeler hakkında oldukça farklı bir düzenleme ortaya konulmuştur. Buna göre kaza dâhilinde bulunan köy ve çiftlikler, birbirlerine olan uzaklık ve münasebetlerine göre bir veya birkaç daireye bölünerek nahiye birimi oluşturulacaktı. Bu düzenleme ile yeni nahiyeler oluşturulmaya başlandı. Nahiye yönetiminin, statüsünü belirleyerek daha etraflı bir biçimde düzenleyen ve taşra yönetiminin bir kademesi haline getiren 1871 tarihli Vilâyet-i Umûmiye Nizamnâmesi'dir. Bu nizamnâmeğe göre; bir merkezin nahiye olabilmesi için nahiye dairesine girecek köy ve çiftliklerde en az 500 erkek nüfus olması gerekiyordu. Her nahiyenin bir müdürü ve müşavere heyeti olarak bir nahiye meclisi bulunacaktı. Nahiye müdürünü vali tayin edecek ve Dâhiliye Nezâreti onaylayacaktı. Müdürler adli ve hukukî işlere karışmadıkları gibi, köy muhtarları ve ihtiyar meclislerinin görevlerine de müdahale edemeyeceklerdi. Çünkü nahiye, köyün üst idari kademesi değildi. Köyün üst idari kademesi kazaydı.²⁰

Müdürün başlıca görevi, vergi toplanmada tahsildarlara, güvenlik konularında da zabıtaya yardımcı olmaktır. Ayrıca nahiyenin mülkî amiridir²¹

Tortum müdürlerini Erzurum valileri tayin etmiş bu müdürler Dâhiliye Nezaretin onayından sonra göreve başlamıştır. Tortum kaymakamlarının tayini ise, 1869 yılına kadar vilayetin önerisiyle Meclis-i Vâlâ veya Şura-yı Devlet kararına dayanarak padişah onayı ile mümkün olmuştur. Bu tarihten sonra, kaymakamların tayini, vilayetin önerisi, İntihab-ı Memurîn Komisyonunun mütalaası ve yeniden

²⁰ Muttalip Şimşek, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Taşra Teşkilatında Nahiye Yönetimi: Kireli Örneği", *Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı 2, 2017, s. 57.

²¹ Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", s. 44.

kurulan Dâhiliye Nezaretinin görüşüne dayanarak padişah onayı ile mümkün olmaktadır. Meşrutiyetin 1908'de yeniden ilanından sonra kaymakamlar, İntihab-ı Memurîn Komisyonunun önerisi ve dâhiliye nazırı, sadrazam ve padişahın imzalarını taşıyan üçlü kararname niteliğindeki iradeler ile atanmıştır.

Tortum'a atanan kaymakamlar genellikle yakın çevreden seçilmişler, tayinleri çıkınca da yine yakın çevrelere gönderilmişlerdir.²² Mesela Kiskim kazası kaymakamı Mustafa Fehmi Efendi'nin görülen lüzum üzerine 9 Nisan 1892'de Tortum kazası kaymakamı Fahreddin Efendi ile becayişlerine karar verilmiştir.²³ Tortum'a yakın olduğu için becayişler ve nakiller çoğunlukla Tercan ve Kiskim kazaları ile olmaktadır. Bu kazalar dışında Bor, Ladik, Siverek kazalarında görev yapan kaymakamlar da Tortum'a tayin edilmiştir.

2.2. Müdür ve Kaymakamlardan Beklenenler

Kaymakamların ve müdürlerin çalışkan, zeki ve tecrübe sahibi olmaları beklenmekteydi ayrıca vergi toplama ve askere alınacakların takibini yapmaları da istenmekteydi.²⁴ Mesela Tortum kazasında müdürlük yapan Hacı Yusuf Ağa'nın istifası üzerine buraya ehliyetli ve dirayetli birinin tayin edilmesinin gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Bu vasıflara sahip olan Abdullah Efendi müdür tayin edilmiştir.²⁵ Yine vefat eden Tortum Kazası Müdürü Mehmet Ağa'nın yerine ehil ve erbab bir müdürün tayini gerektiğinden hem işinde başarılı hem de mevkie hâkim olan Kiskim kazası Müdürü Ömer Bey tayin edilmiştir.²⁶ Yine Tortum kazası müdürlerinden biri olan Mahmut Ağa işlerinde yavaş ve beceriksiz olduğundan dolayı azledilmiştir. Yerine de hanedandan mevkie hâkim ve işinde ehil olan Ömer Bey vekâleten tayin edilmiştir. Yerliden müdür tayin olunmaması hakkında alınan karara aykırı olsa da,

²² Ürkmez, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Devleti'nde Kaza Yönetimi (Belen Örneği)", s. 822-823.

²³ BOA, *DH. MKT*, 1945-116.

²⁴ Ürkmez, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Devleti'nde Kaza Yönetimi (Belen Örneği)", s. 823.

²⁵ Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 11 Ramazan 1309 (9 Nisan 1892) tarihli tezkire, BOA, *A. MKT. MVL*, 59-42.

²⁶ 18 Rebiyülahır 1274 (6 Aralık 1857) tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası, BOA, *İ. MVL*, 384-16815.

Tortum'un Ordu-yı Hümayûn merkezine yakınlığından dolayı mevki olarak önem arz etmesi bu tayine izin verilmesinde mühim bir etken olmuştur.²⁷

Görevinde zayıflık gösterenler görevden uzaklaştırılırken, işini layıkıyla yapanlar da ödüllendirilmiş, zaruret içinde olanlara da merhamet gösterilerek daha uygun bir memuriyete tayin edilmiştir. Mesela Tortum'un eski müdürlerinden Süleyman Ağa'nın, 40 sene boyunca bulunduğu bütün memuriyetlerde güzel ve gayretli hizmetlerinin olduğu görüldüğü için zaruret ve fakir hâli sebebiyle haline münasip bir memuriyette istihdam edilmesine karar verilmiştir.²⁸

2.3. Müdür ve Kaymakamların Usulsüzlükleri Hakkında Yapılan Şikâyetler

Müdür ve kaymakamlar, yörenin havasına-suyuna alışmama, maaş yetersizliği, maaşı veya makamı yüksek kaymakamlığa tayin edilme ve istifa gibi sebeplerle görevlerinden ayrılmaktaydılar veya tayin edildikten sonra kendi sınıfları dâhilinde olmayan yerlere gitmek istemeyip başka bir yere tayin edilmelerini talep edebilmekteydiler.²⁹ Mesela Tortum Kazası Müdürü Hasan Ağa'nın istifası üzerine boş kalan müdürlüğe Hacı Yusuf Ağa tayin edilmiştir. Ancak Hacı Yusuf Ağa, Tortum'un havası ve suyunun mizacına ters olduğunu ileri sürerek Ağustos 1852'de istifa etmiştir.³⁰ Tespit edebildiğimiz kadarıyla görevi başındayken Mehmet Ağa vefat etmiştir diğerleri ise genellikle ya azledilmişler ya da becayiş yoluyla başka

²⁷ BOA, *İ. MVL*, 323-13781.

²⁸ BOA, *DH. MKT*, 322-51.

²⁹ Tortum kaymakamı Şefik Efendi hakkında uygun olmayan davranışlarda bulunduğu dair şikâyetler gelmesi üzerine, Şefik Efendi ile Erciş kaymakamı Refet Efendi'nin yer değiştirilmesi için izin istenmiştir. 11 Rebiyülahir 1319 (28 Temmuz 1901) tarihli Dâhiliye Nezareti'nden Van Vilayetine gönderilen tahrirat, BOA, *DH. MKT*, 2515-29. Ancak Erciş'in 1. sınıftan kaymakamlık olduğundan, Refet Efendi'nin 3. Sınıftan kaymakamlık olan Tortum'a naklinin adaletli olmayacağı bildirilmiştir. Refet Efendi'de çektiği bir telgrafta sınıfı dâhilinde bir yere tayinini istemiştir. Böylelikle 11 Cemaziyülahir 1319 (25 Eylül 1901) tarihinde Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tezkire ile Şefik Efendi azledilerek yerine Bor kaymakamı Lütfi Bey tayin edilmiştir. BOA, *A. MKT. MHM*, 685-1.

³⁰ 2 Rebiyülevvel 1269 (14 Aralık 1852) tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası ve 6 Rebiyülevvel 1269 (18 Aralık 1852) tarihli irade-i seniyye, BOA, *İ. MVL*, 256-9537.

yelere tayin edilmişlerdir. Tortum'da kaymakamlar genel olarak görevini layıkıyla yapmama, yargılanma, hakkında yapılan şikâyetler, adaba aykırı davranışları ve rüşvet alma gibi sebepler yüzünden azledilmişlerdir.

Mesela yaklaşık bir yıl kadar Tortum kaymakamlığı yapan Mehmet Efendi, Handeresi harabesinde yerleşmiş olan muhacirden Arif isimli bir kimseden usulsüz olarak harcırah adıyla 14 Osmanlı altını almıştır. Bu olayın duyulması üzerine Mehmet Efendi'den 14 altın geri alınmış ve Mehmet Efendi, Mayıs 1883 tarihinde Şura-yı Devlet kararıyla memuriyetten alınarak 20 gün hapis cezasına çarptırılmıştır. Mehmet Efendi'den boşalan yere Tercan Kazası Kaymakamı Salih Zeki Efendi tayin edilmiştir.³¹

Azledilen kaymakamlar çoğu zaman azledilmelerine dilekçe ile itiraz edip durumlarını dile getirerek başka bir yere tekrar tayin edilmelerini istemişlerdir. Yapılan incelemeler sonucunda azil sebeplerine göre ya olumlu cevap verilerek sınıfı dâhilinde başka bir yere tayin edilmişler ya da sebepler ağır bulunduğu için olumsuz cevap verilerek tayin işlemleri gerçekleştirilmemiştir.

Eylül 1889'da Tortum'a aylık 1250 kuruş maaş ile kaymakam olarak tayin edilen Tercan eski kaymakamı Mehmet Yemeni Bey³², 1891 yılına kadar bu görevini sürdürmüştür. Ancak bu tarihten sonra, yavaş ve tembelliğinden dolayı azledilen Mehmet Yemeni Bey'in yerine Mehmet Fahreddin Efendi tayin edilmiştir.³³ 1 Ağustos 1892 tarihinde Yemeni Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği arzuhalde, 13 ay önce rehavet gösterdiği için kaymakamlıktan alındığını ancak 18 ay boyunca memuriyetini en iyi şekilde yerine getirdiğini hatta Mecidiye Nişanı ile ödüllendirildiğini ifade etmiştir. Kadrosuz kalması durumunda ailesinin perişan

³¹ Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 15 Şevval 1300 (19 Ağustos 1883) tarihli tezkire, BOA, *İ. DH*, 893-71079; Salih Zeki Efendi'nin 1887 tarihinde halen Tortum kaymakamı olduğu 1304 tarihli Erzurum Vilayet Salnâmesinden teyit edilebilir. *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1304, s. 243.

³² Dâhiliye Nezareti tarafından Erzurum vilayetine çekilen 13 Muharrem 1307 (9 Eylül 1889) tarihli telgraf, BOA, *DH. MKT*, 1655-69; Dâhiliye Nezareti tarafından Erzurum vilayetine çekilen 28 Muharrem 1307 (24 Eylül 1889) tarihli telgraf, BOA, *DH. MKT*, 1660-60.

³³ BOA, *DH. MKT*, 1881-89.

olacağını dile getiren Mehmet Yemeni Bey, yakın bir vilâyete tayin edilmesini istemiştir. İntihab-ı Memurin Komisyonunun, Mehmet Yemeni Bey'i rehavet isnadıyla azlettiğinin anlaşılmasına rağmen Şura-yı Devlet tarafından “istihdamına mani bir hali olmadığından tekrar sınıfı dâhilinde bir kaymakamlığa tayin edilebileceğine” karar verilmiştir.³⁴ Netice itibariyle Mehmet Yemeni Bey, Şubat 1894 tarihinde Ankara vilayetine bağlı Çubukabad kazasına kaymakam olarak atanmıştır.³⁵

1892-1896 yılları arasında Tortum'da kaymakamlık yapan Mustafa Fehmi Efendi, hakkında birçok şikâyet dilekçesi gelince azledilmiştir. Mustafa Fehmi Efendi'nin azliyle yerine Mülkiye Mektebi mezunlarından Siverek Kaymakamı Şevket Efendi tayin edilmiştir.³⁶

Mustafa Fehmi Efendi'nin azli şu sebeplere dayanmaktaydı: Tortum'a bağlı Ödük köyünden 1894 senesi zarfında 200 küçükbaş hayvanın vergisi olarak 1.400 kuruş belirlenmişti. Bu vergi, 28 Haziran 1894 tarihine kadar küçükbaş hayvan sahiplerinden, Mal Müdürü Fehmi Efendi ile kaymakam tarafından tahsil edilmişti. Ancak Kaymakam Mustafa Fehmi Efendi, tahsil edilen bu verginin 620 kuruşunu zimmetine geçirmişti. Ayrıca ağnam-ı mektûme (gizlenen vergi) sebebiyle Ödük ahalisinden kazaya getirilenlerden 600 kuruş alıp bunları salıvermişti. Ardından Ödük köyünden bakaya olmadığını bildirmiştir. Hamidiye köyünden Ali Efendi, herhangi bir hükmü olmayan tapu belgeleri ile Kızılborderu isimli yaylakta tasarruf iddiasında bulunmuştu. Buna karşın Kaymakam Mustafa Fehmi Efendi, Ali Efendi'nin yaylayı idaresinde bulundurduğu müddet için kullanım bedeli olarak ondan 6.500 kuruş alarak zimmetine geçirmişti. Vilayet İdare Meclisi tarafından alınan “tapu senetlerinin iptaline dair” karara rağmen, Kaymakam Mustafa Fehmi

³⁴ İntihab-ı Memurin Komisyonuna gönderilen 11 Muharrem 1310 (5 Ağustos 1892) tarihli mazbata, BOA, ŞD, 2955-19; BOA, BEO, 61-4522.

³⁵ Sadarettin Dâhiliye Nezaretine gönderilen 29 Receb 1311 (5 Şubat 1894) tarihli tezkire, BOA, BEO, 355-26564.

³⁶ Sadarettin Dâhiliye Nezaretine gönderilen 30 Rebiyülahır 1314 (7 Ekim 1896) tarihli tezkire, BOA, A. MKT. MHM, 679-11.

Efendi, Naib Sabri ve Mal Müdürü Fehmi Efendi, Ali Efendi'ye tekrar tapu senedi vermişti. Yine kaymakam Mustafa Fehmi Efendi, mültezimlerden olan Molla İbrahim'in aşardan olan borcuna mahsuben adamı Cafer ile mal sandığına gönderdiği 400 kuruş ve diğer mültezim Osman Bey'in biraderi Şevket Bey'in devlet hazinesine olan borcu için Nik köyü hasılatından aldığı 300 kuruşu mal sandığına teslim etmemiş. Başka mültezimlerden Avni, Sırrı, Ahmet Fotan ve Derviş Beyler ile Derviş Bey'in kefilleri Ahmet, Mehmet ve Mahmut'un 1890-1891 seneleri aşarından zimmetleri olduğu ve kefillerinin emlak ve arazisi hacizli bulunduğu, maliyelerinin gücü anlaşılmadığı halde 1892 ve 1894 senelerinde aşar ihale edilmiştir. Bunların dışında bazı mültezimlerinde zimmetlerindeki paralar kaymakam tarafından mal sandığına teslim olunmuş gibi gösterilmiş ancak teslim edilmemiştir. Bu sebeplerle kaymakam Mustafa Fehmi Efendi ile bu işe karışmış olan bütün memurlar vilâyet tarafından muhakemeye alınmıştır. Bütün bu suçlamalara rağmen çoğunun gerçekliği sabitleştirilememiş ancak kaymakamın azlini de engelleyememiştir.³⁷

Mustafa Fehmi Efendi'nin tekrar bir yere tayin edilme isteği üzerine istifa eden Terme Kaymakamı İbrahim Fevzi Efendi'nin yerine tayin edilmesi düşünülmüştür. Ancak Mustafa Fehmi Efendi'nin şikâyet olunan durumları tekrarlama ihtimali göz önünde bulundurularak bu tayinden vazgeçilmiştir.³⁸

Tortum Kaymakamı Şevket Efendi ile Tercan Kaymakamı Asaf Bey'in yer değiştirmesi gündeme gelmiştir. Ancak Diyadin kaymakamlığına tayin edilen, Mülkiye Mektebi mezunlarından Emin Şükrü Efendi Diyadin'e gitmek istemeyince Tortum'a nakledilmiştir. Asaf Bey'de Suriye'nin Hamidiye kaymakamlığına tayin edilmiştir.³⁹

³⁷ Sadarettin Dâhiliyeye gönderilen 8 Şaban 1314 (12 Ocak 1897) tarihli tezkire, BOA, *BEO*, 894-67024.

³⁸ Dâhiliye Nezaretinin tezkiresi, BOA, DH. MKT, 2180-122; Sadaret Tezkiresi, BOA, *BEO*, 1301-97530

³⁹ Şefik Efendi'nin 1898 yılında Tortum kaymakamı olduğu 1315 (1898) tarihli Erzurum Vilâyet Salnamesinden teyit edilebilir. *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1315; BOA, *ŞD*, 2690-64, 4 Şevval 1316

1898-1900 yılları arasında Tortum kaymakamlığı yapan Emin Şükrü Efendi, bir jandarma nazırını darp ettiği, yiyip içip hanesinden çıkmadığı, çıksa da bir iş yapmadığı, askeri taraflarla ayrılık peyda ettiği, binbaşının oğulları ile damadını tutukladığı gibi fiiliyetlerinden dolayı azledilmiştir. Yerine de Mülkiye Mektebi mezunlarından Şefik Efendi, 1.125 kuruş aylıkla tayin edilmiştir.⁴⁰

Tortum kaymakamlığından ayrılan Emin Şükrü Efendi'nin mağduriyetini anlattığı arzuhali üzerine yapılan araştırmada olumsuz davranışları yüzünden azledildiği anlaşılmıştır.⁴¹ Buna rağmen Emin Şükrü Efendi'nin muhtaç durumda olmasından dolayı kendisine bir sonraki senenin tertibinden 200 kuruş verilmesine müsaade edilmiştir.⁴² Zaruretinin devam ettiğini bildiren Emin Şükrü Efendi'nin Diyadin ve Tortum kazalarında bulunduğu senelerde birçok vukuatı olmasına rağmen⁴³ istihdamına engel bir durumunun olmadığını anlaşılması üzerine sınıfı dâhilinde bir kaymakamlığa tayin edilmesi uygun görülmüştür.⁴⁴ Bunun üzerine Emin Şükrü Efendi, Talat Efendi'nin istifasıyla boşalan Ovacık'a kaymakam olarak tayin edilmişti.⁴⁵

(15 Şubat 1899) tarihli Şura-yı Devlet mazbatası. BOA, *DH. MKT*, 2152-39, 10 Şaban 1316 (24 Aralık 1898). Dâhiliye nezaretinden Erzurum Vilâyetine gönderilen 10 Şaban 1316 (24 Aralık 1898) tarihli tahrirat, BOA, *DH. MKT*, 2152-40. Sadareten Dâhiliye Nezareti Teftiş Komisyonu Başkanlığına gönderilen 14 Zilkade 1316 (26 Mart 1899) tarihli tezkire, BOA, *A. MKT. MHM*, 683-60.

⁴⁰ Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 29 Muharrem 1318 (29 Mayıs 1900) tarihli tezkire, BOA, *DH. MKT*, 2351-137 ve 27 Rebiyülahir 1318 (24 Ağustos 1900) tarihli tezkire, BOA, *DH. MKT*, 2394-87; Dâhiliye Nezaretinden Erzurum Vilâyetine gönderilen 8 Rebiyülahir 1318 (5 Ağustos 1900) tarihli mazbata, BOA, *DH. MKT*, 2384-95.

⁴¹ Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 22 Şevval 1318 (12 Şubat 1901) tarihli tezkire, BOA, *DH. MKT*, 2451-90; Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 29 Zilkade 1318 (20 Mart 1901) tarihli tezkire, BOA, *DH. MKT*, 2464-20; Dâhiliye Nezaretinden Erzurum Vilâyetine gönderilen 2 Zilhicce 1318 (23 Mart 1901) tarihli tahrirat, BOA, *DH. MKT*, 2464-57.

⁴² BOA, *BEO*, 1648-123559, 28 Zilhicce 1318 (18 Nisan 1901); Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 28 Zilhicce 1318 (18 Nisan 1901) tarihli tezkire, BOA, *DH. MKT*, 2473-129.

⁴³ Dâhiliye Nezaretinden Erzurum Vilâyetine gönderilen 10 Safer 1319 (29 Mayıs 1901) tarihli tahrirat, BOA, *DH. MKT*, 2490-115; Dâhiliye Nezaretinden Erzurum Vilâyetine gönderilen 16 Rebiyülahir 1319 (2 Ağustos 1901) tarihli tahrirat, BOA, *DH. MKT*, 2517-73; Dâhiliye nezaretinden Erzurum Vilâyetine gönderilen 2 Recep 1319 (15 Ekim 1901) tarihli tahrirat, BOA, *DH. MKT*, 2544-110.

⁴⁴ Dâhiliye Nezareti'nden Memurin-i Mülkiye Komisyonu Başkanlığına gönderilen 28 Safer 1319 (16 Haziran 1901) tarihli tezkire, BOA, *DH. MKT*, 2498-47.

⁴⁵ Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 27 Rebiyülevvel 1319 (14 Temmuz 1901) tarihli tezkire, BOA, *DH. MKT*, 2510-26.

1900-1901 yılları arasında Tortum kaymakamlığı yapan Şefik Efendi, yiyip içip uygun olmayan davranışlarda bulunduğu ve alkollü içeceklerin ruhun gıdası olduğunu savunarak bazı kâtiplerin de aklını çeldiği için ahali tarafından şikâyet edilmiştir. Bunun üzerine Şefik Efendi ile Lice Kaymakamı Arif Efendi'nin yer değiştirmesi düşünülmüştür.⁴⁶ Ancak Şefik Efendi'nin, aynı dönemde tayini gerçekleşmeyen Erciş Kaymakamı Refet Efendi ile becayiş edilmesi gündeme gelmişti. Van vilâyetinden gelen tahriratta Erciş'in birinci sınıftan kaymakamlık olduğundan Refet Efendi'nin üçüncü sınıftan kaymakamlık olan Tortum'a naklinin adaletli olmayacağı bildirilmiştir. Refet Efendi de çektiği bir telgrafla sınıfı dâhilinde bir yere tayinini istemiştir. Bunun üzerine Tortum kaymakamlığına 1.125 kuruş aylıkla Bor Kaymakamı Lütfü Bey tayin edilmiştir.⁴⁷

Son memuriyeti olan Tortum kaymakamlığından ayrılan Şefik Efendi'nin mağduriyetini anlattığı arzuhali üzerine yapılan araştırmada Şefik Efendi'nin içki içtiği ve yapılan uyarılara rağmen bu alışkanlığı bırakmadığı için azledildiği anlaşılmıştır.⁴⁸ Şefik Efendi'nin Şura-yı Devlete gönderdiği arzuhalde kaymakamlık görevinde bulunduğu sırada yaptığı bütün hizmetleri anlatarak yeniden istihdam edilmesini istemiştir.⁴⁹ Şefik Efendi'nin, kaymakamlıktan ayrılma sebepleri incelendiğinde yeniden istihdamına engel olmadığından sınıfı dâhilinde bir kaymakamlığa tayininin mümkün olduğu bildirilmiştir.⁵⁰

⁴⁶ Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 4 Rebiyülahir 1319(21 Temmuz 1901) tarihli tezkire, BOA, *DH. MKT*, 2512-52.

⁴⁷ Dâhiliye Nezaretinden Van Vilâyetine gönderilen 11 Rebiyülahir 1319 (28 Temmuz 1901) tarihli tahrirat, BOA, *DH. MKT*, 2515-29; Sadareten Dâhiliye Nezareti Teftiş Komisyonu Başkanlığına gönderilen 11 Cemaziyülahir 1319 (25 Eylül 1901) tarihli tezkire, BOA, *A. MKT. MHM*, 685-1; Dâhiliye Nezaretinden Erzurum Vilâyetine gönderilen 26 Receb 1319 (8 Kasım 1901) tarihli tahrirat, BOA, *DH. MKT*, 2553-74.

⁴⁸ Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 27 Ramazan 1319 (7 Ocak 1092) tarihli tezkire, BOA, *DH. MKT*, 2574-19.

⁴⁹ Tortum Kaymakamı Şefik Efendi'nin Şura-yı Devlete gönderdiği 27 Ramazan 1319 (7 Ocak 1902) tarihli arzuhali, BOA, *ŞD*, 3012-44.

⁵⁰ Sadareten Dâhiliye Nezaretine gönderilen 29 Şevval 1319 (8 Şubat 1902) tarihli tezkire, BOA, *BEO*, 1793-134422; Dâhiliye Nezaretinden Memurin-i Mülkiye Komisyonu Reisliğine gönderilen 16 Zilkade 1319 (24 Şubat 1902) tarihli tezkire, BOA, *DH. MKT*, 2592-65.

1901'de Tortum kaymakamlığına tayin edilen Lütfü Bey 6-7 ay görev yaptıktan sonra istifa ederek Rusya'ya firar etmiştir.⁵¹ Kafkasya Valisi tarafından gönderilen telgrafta, Ömer Lütfü'nün Batum'dan Hocabey yoluyla akşam hareket edecek olan Rus vapuru ile Avrupa'ya geçmek niyetinde olduğu bilgisi verilmiştir.⁵² Batum Baş Şehbenderliğinden Petersburg sefaretine gönderilen tahriratta⁵³ Ömer Lütfü hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Batum'da bulunan *Otel du Fransa*'da kalmakta olan Ömer Lütfü'yü açık kurşunî renginde elbiseli, büyücek hasır şapkalı, otuz-otuz beş yaşlarında, kumral sakallı, ela gözlü, gözlüklü ve havanın etkisiyle yüzü biraz esmerleşmiş olarak tasvir etmişlerdir. Aynı belgede Rusya'ya firar ettikten sonra Oltu'ya oradan da Kars'a giderek 15 gün kaldıktan sonra Tiflis'e geçtiği burada da 8 gün kaldıktan sonra Batum'a geldiği bilgisi verilmiştir. Baş şehbender, Ömer Lütfü ile yapılan görüşmede ona, Osmanlı Devleti'ne geri dönmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Ömer Lütfü, Avrupa'ya firar meselesini uzun zamandan beri düşündüğünü, sınıra yakın olan Tortum'a da firar amacıyla geldiğini belirterek geri dönme fikri olsaydı bu kadar külfeti çekmeyeceğini ve Anadolu'nun çoğu yerinde memurluk yaptığı zamanlar hakkındaki işlemlerden tedirgin olduğundan dönemeyeceğini söylemiştir. Batum'da görüştüğü bazı memurlara babası Fikri Paşa'nın güya hükümet tarafından öldürüldüğünü, kendisinin de Anadolu içlerine sürgün edildiğini bu yüzden firar etmeyi düşündüğünü belirtmişti. Teslim edildiği takdirde idam veya ömür boyu kaleye kapatılacağını ifade etmiştir.⁵⁴

Ömer Lütfü Bey'in Sadarete gönderdiği arzuhalinde, Mülkiye Mektebi'nden mezun olduğunu, Paris Hukuk ve Siyaset İlimleri mekteplerini tamamlayarak İstanbul'a döndüğünü ancak kendisinin Anadolu'nun ücra yerlerinde tahrirat

⁵¹ Baş kitabete gönderilen 25 Safer 1320 (3 Haziran 1902) tarihli tezkire, BOA, *Y. PRK. ASK*, 182-25; Erzurum Vilâyetine gönderilen 27 Safer 1320 (5 Haziran 1902) tarihli şifre telgraf sureti, BOA, *DH. MKT*, 518-78; BOA, *Y. A. HUS*, 432-28.

⁵² Batum Baş Şehbenderliği Vekâletinden Hariciye Nezaretine 8 Temmuz 1902 tarihinde çekilen telgraf, BOA, *DH. MKT*, 516-37.

⁵³ BOA, *DH. MKT*, 516-37.

⁵⁴ Adliye Nezaretine gönderilen 25 Zilhicce 1320 (25 Mart 1903) tarihli tezkire, BOA, *BEO*, 2034-152476.

müdürlüklerine gönderildiğini, son olarak Tortum kaymakamlığında istihdam edildiğini dile getirmiştir. Bu kazanın 30 haneden ibaret olan merkezinde yaşamaktan mustarip olduğu için istifa ederek Avrupa'ya gittiğini belirtmiştir. Daha önce kendisine yapılan haksızlıklardan dolayı birçok şikâyetle bulunduğunu ancak hiçbir sonuç alamadığını dile getirerek ülkeyi terk ettiğini ifade etmiştir. Uğradığı mağduriyetin giderilerek kendisinin bir baş şebenderliğe tayinini veya münasip bir memurluğa geçirilmesini istemiştir.⁵⁵ Lütfü Bey'in gittiği hiçbir yerde sadakatsizlik etmediği ve merhametten ayrılmadığı için haline uygun bir memuriyete veya bir vilâyet mektupçuluğuna tayiniyle geri dönüşüne izin verilmiştir.⁵⁶

Tablo. 2 Tortum Müdürleri

Tortum Müdürleri					
Müdür	Görev Tarihleri	Maaş (Kuruş)	Eski Görev Yeri	Tayin Sebebi	Yeni Görev Yeri
Bekir Ağa	1849	150			
Hasan Ağa		706		İstifa	
Hacı Yusuf Ağa	1882			Havasına suyuna alışamama sebebiyle istifa	
Abdullah Efendi	1853	750			
Mahmut Ağa				Azil	
Ömer Bey					
Mehmet Ağa				Vefat	
Ömer Bey	1857-1862	750	Keskim	Azil	
Abdullah Nuri Efendi	1862-1870	750	Ladik		
Derviş Bey	1870-1872				
Feyzi Ağa	1872-1874				
Derviş Bey	1874-1876				
Süleyman Ağa	1876-1877	288			

⁵⁵ Adliye Nezaretine gönderilen 10 Cemaziyülevvel 1321 (Ağustos 1903) tarihli tezkire, BOA, *İ. DH*, 1413-3.

⁵⁶ Sadaretten Adliye Nezareti'ne gönderilen 10 Rebiyülevvel 1321 (6 Haziran 1903) tarihli tezkire, BOA, *BEO*, 2086-156417; Sadaretten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 12 Zilkade 1321 (30 Ocak 1904) tarihli tezkire, BOA, *BEO*, 2266-169935; Sadaretten Adliye Nezareti'ne gönderilen 11 Cemaziyülevvel 1328 (21 Mayıs 1910) tarihli tezkire, BOA, *BEO*, 2134-159978.

Tablo. 3 Tortum Kaymakamları

Tortum Kaymakamları					
Müdür	Görev Tarihleri	Maaş (Kuruş)	Eski Görev Yeri	Tayin Sebebi	Yeni Görev Yeri
Derviş Bey	1882				
Mehmet Efendi	1882-1883			Memuriyetten atılma	
Salih Zeki Efendi	1883-1889		Tercan	Azil	
Mehmet Yemni Bey	1889-1891	1200	Tercan	Azil	Çubukabad
Mehmet Fahreddin Efendi	1891-1892				
Mustafa Fehmi Efendi	1892-1896			Azil	
Şevket Efendi	1896-1898		Siverek	Azil	Tercan
Mehmet Asaf Belge ⁵⁷	14 Ekim 1898-4 Aralık 1898		Tercan	Nakil	Hamidiye
Şükrü Efendi	1898-1900		Diyadin	Azil	Ovacık
Şefik Efendi	1900-1901	1125		Azil	Hassa
Lütfi Bey	1901-1902	1125	Bor	Firar	
Mustafa Efendi					
Mehmet Cemil ⁵⁸	1909-1910		Ayancık	Nakil	Istavra
Ferit Necdet ⁵⁹	1913-1915			Terfi	
Halil Hilmi ⁶⁰	14 Mart 1915-30 Ağustos 1915		Hoşab	Terfi	
Halil Rıfat ⁶¹	Kasım 1915-Ocak 1916				Fatsa

⁵⁷ Ali Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, III. Cilt, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969, s. 515.

⁵⁸ Çankaya, *Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler*, III. Cilt, s. 994.

⁵⁹ Çankaya, *Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler*, IV. Cilt, s. 1279.

⁶⁰ Çankaya, *Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler*, III. Cilt, s. 842.

⁶¹ Çankaya, *Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler*, IV. Cilt, s. 1465.

Sonuç

Osmanlı Devleti Sultan II. Mahmut döneminde birçok reform yapmıştır. Öncelikle vergi toplamadaki adaletsizlikleri ortadan kaldırmak için muhassıllık meclisleri oluşturulmuştur. Kısa süren bu uygulamadan sonra Osmanlı eyalet yönetimi yeniden şekillendirilmiştir. Sancaklar merkezden atanan kaymakamlarla idare edilmiştir. Osmanlı Devleti, bölgedeki ekonomik ve sosyal yapıya göre Tortum'un idari yapısında değişikliklere gitmiştir. 93 Harbi sonrasında Kars, Ardahan, Batum ve Oltu Ruslara bırakılmış, yaşanan durum bazı idari değişikliklerin yaşanmasına sebep olmuştur. Yapılan düzenlemeler ile Bayburt sancağı kurulmuş ve Tortum da bu sancağa bağlanmıştır. Ancak bu durum ahali tarafından çokta hoş karşılanmamış ve ahalinin itirazı üzerine Tortum kaza haline getirilerek tekrar Erzurum'a bağlanmıştır. 1901 yılında nahiye haline getirilse de köy sayısının fazla olması sebebiyle 1904 yılında tekrar kaza haline getirilmiştir. Tortum kaza statüsünü Osmanlı Devleti yıkılana kadar sürdürmüştür. Bu sürekliliğin en temel sebebi hiç şüphesiz Tortum'un stratejik konumudur. Tortum'un kaza statüsünün sonlandırılması durumunda, bölgede asker sayısı azalacağı için güvenlik temin edilemeyeceğini düşünen Osmanlı Hükümeti, mevcut durumu korumuştur. Tortum, Rusya ile Osmanlı Devleti sınırında bulunan bir hudut kazası durumunda olacağı için buradaki asayişsizlik ve emniyetsizlik, ticari ilişkileri ve sosyal hayatı aksatacağından Osmanlı hükümeti, buranın kaza statüsünü devam ettirmiştir.

Tortum'a atanan yöneticiler incelendiğinde, atama usulünde sabit bir kural olmadığı görülmektedir. Kısa sürelerle görev yapan kaymakamlar çoğunlukla görev yerlerini benimsememiş ve bir an önce bölgeden ayrılmak istemişlerdir. Tortum'a tayin edilen kaymakamlar genelde uygunsuz davranışlarından dolayı azledilmişlerdir. Tortum'un merkezden uzak ve küçük bir kaza oluşu kaymakamların rahat davranmalarına sebebiyet vermiştir. Ayrıca Tortum, atanan kaymakamların genellikle ikinci veya üçüncü görev yerleri olmuştur. Kaymakamlar bölgeyi

kalkındırmak için bir çaba sarf etmemişler, genellikle kendi sıkıntıları için dilekçeler yazmışlardır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi)

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî Evrakı (A. MKT. MHM), 679-11; 683-60; 685-1.

Sadaret Mektubî Kalemî Meclis-i Vâlâ Evrakı (A. MKT. MVL), 59-42.

Bab-ı Ali Evrak Odası Evrakı (BEO), 61-4522; 355-26564; 894-67024; 1301-97530; 1648-123559; 1793-134422; 2034-152476; 2086-156417; 2134-159978; 2266-169935.

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî Evrakı (DH. MKT), 322-51; 516-37; 518-78; 1334-114; 1655-69; 1660-60; 1881-89; 1945-116; 2152-39; 2152-40; 2180-122; 2351-137; 2384-95; 2394-87; 2451-90; 2464-20; 2464-57; 2473-129; 2490-115; 2498-47; 2510-26; 2512-52; 2515-29; 2517-73; 2544-110; 2553-74; 2574-19; 2592-65.

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Evrakı (DH. TMIK. S), 52-44; 64-23.

İrade-i Dahiliyye (İ. DH), 893-71079; 1413-3.

İrade-i Meclis-i Vâlâ (İ. MVL), 256-9537; 323-13781; 384-16815.

İrade-i Şura-yı Devlet (İ. ŞD), 48-2636; 82-4898.

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD), 1505-58; 2690-64; 2955-19; 3012-44.

Yıldız Evrakı Sadaret Hususi Maruzat (Y. A. HUS), 432-28.

Yıldız Evrakı Perakende Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK), 182-25.

Resmî Yayınlar

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1287/1870.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1288/1871.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1289/1872.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1290/1873.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1291/1874.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1292/1875.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1293/1876.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1294/1877.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1304/1887.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1315/1898.

Kitap, Makale, Ansiklopedi Maddesi, vd.

Akbal, Fazıla, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus”, *Belleten XV*, sayı 60, Ankara 1951, s. 617-628.

Aydın, DüNDAR, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.

Çankaya, Ali, “*Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte*” *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, III. Cilt, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969.

Çankaya, Ali, “*Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte*” *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, IV. Cilt, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969.

Demirel, Muammer, “Doğu Anadolu’da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan Sonra)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 37, Erzurum 2008, s. 247-259.

Gençoğlu, Mustafa, “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 2, sayı 1, s. 29-50.

Kartal, Nazım, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Osmanlı’da Mülki İdare”, *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, cilt 4, sayı 1, 2013, s. 1-24.

Özger, Yunus, “XIX. Yüzyılda Tortumun Nüfus Durumu”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 8, sayı 2, Erzurum 2006, s. 113-128.

Şimşek, Muttalip, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Taşra Teşkilatında Nahiye Yönetimi: Kireli Örneği”, *Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı 2, 2017, s. 53-75.

Torun, Fatih Sadık, “Osmanlı Taşra İdaresinin Yeniden Yapılanma Süreci (1842-1876)”, *Karadeniz Araştırmaları*, sayı 32, 2012, s. 81-97.

Ürkmez, Naim, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Devleti’nde Kaza Yönetimi (Belen Örneği)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 9, sayı 42, s. 813-830.

Refik Koraltan'ın Gözüyle Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon

Muzaffer Başkaya

Doç. Dr, Trabzon Üniversitesi, Fatih Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı

mbaskaya61@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4593-0979>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi 21.11.2021

Kabul Tarihi 06.12.2021

Yayın Tarihi 31.12.2021

Doi 10.52003/etut.2021.13

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

ETÜT, Sayı: 3, Aralık, 2021, Erzurum/TÜRKİYE

<https://dergi.erzurum.edu.tr/tarih>

Trabzon, in the First Years of Republic from Perspective of Refik Koraltan

Muzaffer Başkaya

Assoc. Prof, Trabzon University, Fatih Faculty of Education, Department of Social Studies Education

mbaskaya61@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4593-0979>

ARTICLE INFORMATION

Article Types Research Article

Received Date 21.11.2021

Accepted Date 06.12.2021

Date Published 31.12.2021

Doi 10.52003/etut.2021.13

Atif-Citation: Muzaffer Başkaya, "Refik Koraltan'ın Gözüyle Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon", *ETÜT*, Sayı: 3, Aralık 2021, s. 61-84.

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal

ETUT, Issue: 3, December 2021, Erzurum/TURKEY

<https://dergi.erzurum.edu.tr/tarih>

Refik Koraltan'ın Gözüyle Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon

Muzaffer Başkaya

Öz

Refik Koraltan 1938-1939 yılları arasında Trabzon'da valilik görevi yapmıştır. Bölgeyi çok iyi tanıyan Koraltan, Trabzon'da görev yaptığı sırada Dâhiliye Vekâleti'ne gönderilmek üzere Trabzon'un genel durumunu anlatan bir rapor kaleme almıştır. Söz konusu raporda vilayetin ekonomik, sosyal ve kültürel durumunu izah eden Koraltan, Trabzon'un o günkü durumuna ışık tutmuştur.

Trabzon'da görev yaptığı süre boyunca halkın sevgisini kazanan ve oldukça başarılı bir yönetici profili çizen Koraltan, yaptığı faaliyetlerle hemen herkesin takdirini toplamıştır. Kısa süren valilik görevi süresince şehrin ekonomik ve sosyal sorunlarının halledilmesi için çabalayan Koraltan, bu çabanın bir ürünü olarak adı geçen raporu hazırlamıştır. Bu çalışmada 1939 yılında Refik Koraltan tarafından yazılan rapor dışında ayrıca arşiv vesikalarından, döneme ışık tutan Trabzon gazetelerinden ve diğer kaynak eserlerden istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Sosyo-Ekonomik Durum, Dâhiliye Vekâleti, Rapor.

Trabzon, in The First Years of Republic from Perspective of Refik Koraltan Abstract

Refik Koraltan was the Governor of Trabzon between 1938-1939. As a person who knows Trabzon and the region very well, Koraltan wrote a report describing the general situation of Trabzon to be sent to the Ministry of Internal Affairs while he was working in Trabzon. In the said report that explained the province's economic, social, and cultural situation, Koraltan shed light on the current status of Trabzon.

During his time in Trabzon, Koraltan, who won the love of the people and drew a very successful governor profile, gained the appreciation of almost everyone with his activities. Koraltan, who struggled to solve the economic and social problems of the city during his short-term governorship, prepared the report above as a product of this effort. In this study, besides the information written by Refik Koraltan in 1939, archive documents, Trabzon newspapers that shed light on the period, and other sources were also used.

Key Words: Trabzon, Socio-economic Situation, Ministry of Internal Affairs, Report

Giriş

Refik Koraltan, 1889 yılında Sivas'ın, Divriği İlçesi'nde doğdu.¹ İlk ve orta öğrenimini Sivas'ta tamamlayan Koraltan, yüksek tahsil yapmak üzere İstanbul'a gitmiştir. İstanbul Hukuk Fakültesi'nden 28 Temmuz 1910 senesinde hukuk tahsilini tamamlayarak mezun oldu. Refik Bey, ilk evliliğini Mukbile Hanım ile yaptı. Mukbile Hanım, Kilis Kuran Okulu'nda öğretmendi. Bu evlilikten Orhan, Ayhan, Oğuzhan ve Cengizhan adında dört çocuk dünyaya geldi.² Hukuk Fakültesinden mezun olduktan sonra Anadolu'nun birçok yerinde görevler yapan Koraltan, Bursa Bidayet Mahkemesinde Savcı Yardımcılığı Gelibolu Bidayet Mahkemesi Savcılığı, Karaman Savcısı, Bursa Merkez Müddei-i Umumisi (Savcısı), Karaman İstinaf Mahkemesi Müddei-i Umumisi, Konya Divân-ı Harbî Örfî Müddei-i Umumisi ve Fırka Hukuk Müşavirliği, Mersin Emniyet Umûmî Müfettişliği gibi görevlerde bulunmuştur.³

Koraltan 1918 yılında Trabzon Polis Müdürlüğü görevine atanmıştır. Bu sırada Mondros Mütarekesi ile Trabzon'da Pontusçu faaliyetlerin artması üzerine şehrin ileri gelenlerini koordine eden Koraltan, bu bakımdan Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti'nin kuruluşuna öncülük edenlerden biridir. Fakat Damat Ferit Hükûmeti, İttihat ve Terakki Hükûmeti tarafından atandığı gerekçesiyle 27 Mart 1919'da Refik Koraltan'ın görevine son verdi. Trabzon dönüşü ve İzmir'in Yunanlar tarafından işgal edildiği günlerde İstanbul'da avukatlık yaptı. Bu günlerde arkadaşı aracılığıyla İttihatçıların İaşe Nazırı Kara Kemal Bey ile tanıştı ve ondan Anadolu'da en çok tanındığı yere gitmesi yönünde tavsiye aldı. Bunun üzerine Anadolu'da millî teşkilatlanmaya katkı sunmak için gerek aile üyelerinden bir kısmının göç ettiği yer olması gerekse askerlik hizmetini yaptığı ve tanındığı bir şehir olması nedeniyle Konya'yı seçti.⁴

Konya'da Kuvayı Milliye Teşkilatı'nı kurma çalışmalarına başlayan Koraltan, İstanbul'da toplanan Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin kapatılmasının ardından 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Konya Milletvekili olarak seçilmiştir.⁵ İstiklal Harbi günlerinde Yozgat İstiklal Mahkemesi Reisliği gibi zor bir görevi yerine getirmiştir.⁶ Koraltan'ın 1920'de başlayan ve 15 yıl sürecek olan milletvekilliği görevi 1935 sonrasında sona ermiştir.⁷ Bundan sonra Valilik görevine başlayan Koraltan'ın ilk görev yeri

¹ *TBMM Albümü*, Cilt: 1, Ankara 2010, s. 44.

² Özlem Yıldırım, "Refik Koraltan'ın Trabzon Valilik Görevi (1938-1939)", *International Journal of Social Science*, Sayı: 65, 2018, s. 435.

³ *TBMM Albümü*, Cilt: 1, Ankara 2010, s. 44

⁴ Erol Yüksel, "Refik Koraltan", *Atatürk Ansiklopedisi*, www.ataturkansiklopedisi.gov.tr.

⁵ *TBMM Albümü*, Cilt: 1, Ankara 2010, s. 44

⁶ Yüksel, "Refik Koraltan", *Atatürk Ansiklopedisi*, www.ataturkansiklopedisi.gov.tr.

⁷ Yıldırım, "Refik Koraltan'ın Trabzon Valilik Görevi (1938-1939)", s. 435.

Çoruh (Artvin) idi.⁸ Valilik görevi sırasında enerjik yapısıyla dikkat çeken Koraltan, halka yakın, halkın sorunları ile yakından ilgilenen ve çözümler üreten bir kişilik olarak tanınmıştır.

Refik Koraltan 1938 senesinde Trabzon Valiliğine atanmıştır. Yeni görev yerine hemen ısınan Koraltan, şehrin kronikleşmiş sorunlarının çözümü için harekete geçmiştir. Üçüncü Umum Müfettiş Tahsin Uzer'in yakın desteğini de arkasına alan Refik Koraltan Trabzon'un transit ticarete yaşadığı sorunlara çözüm bulabilmek için çalışmış, kentte yeni üretim alanları kazandırmak için fabrika tesislerinin kurulması için çabalamıştır. Koraltan konuyla ilgili olarak yaptığı bir konuşmada Trabzon'da bir buz fabrikası kurulacağını, bu fabrikanın muhtelif soğuk hava depoları olacağını, İstanbul'a canlı olarak sevk edilen koyun ve inek cinsi hayvanların burada kesilerek soğuk hava depolu vapurlarla İstanbul'a ve Yunanistan'a sevk edileceğini belirtmiştir.⁹

Refik Koraltan, Trabzon'da valilik yaptığı süre boyunca halkın ve kamuoyunun sevgisini kazanmıştır. Fakat Trabzon Valiliği görevi çok kısa sürmüş ve daha sonra Bursa Valiliğine atanmıştır. 1942'de tekrar parlamentoya dönen Koraltan, 1944 sonrasında Celal Bayar ile yakınlaşarak CHP içinde bir muhalefet hareketi başlatmıştır. Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'ın öncülük ettiği bu muhalif hareket, 7 Haziran 1945 tarihinde verdikleri ve siyasi tarihimize "*Dörtlü Takrir*" olarak geçen bildiri ile CHP içinde bir takım ıslahatlar yapılarak, parti içi demokrasinin tesis edilmesini talep etmişlerdir. Takrir sahipleri; "*bütün dünyada özgürlük ve demokrasi akımlarının geliştiğini, demokratik özgürlüklere uyulma ilkesinin milletlerarası teminata bağlandığı bu günlerde artık Türk halkının da politik hak ve hürriyetlerini bilinçli şekilde kullanacak düzeye geldiğini*" ileri sürerek ilk anayasada hâkim olan demokratik ruhun, bugünkü siyasî hayatta da belirtilmesinin zamanının geldiğini ve bir an önce bunun gerçekleşmesi gerektiğini belirtmişlerdi.¹⁰ Fakat CHP yönetimi takrir sahiplerini sert bir şekilde cezalandırmış ve Refik Koraltan CHP'den ihraç edilmiştir.¹¹ CHP'den ayrılmasının ardından başlattıkları muhalefet çalışmalarını bir parti çatısı altında devam ettirmek isteyen Koraltan ve arkadaşları bu amaçla 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'yi kurmuşlardır.¹²

1946 sonrası Demokrat Parti'nin taşrada örgütlenmesi için çaba sarf eden Koraltan, bu çabaların karşılığını 1950 seçimlerinde almış, Demokrat Parti Türk siyasi tarihine geçecek büyük bir zafer kazanmıştır. 27 yıllık Tek Parti döneminin ardından iktidara gelen Demokrat Parti'de Celal Bayar Cumhurbaşkanı, Fuat

⁸ *Yeniyol Gazetesi*, 2 Temmuz 1936

⁹ *Yeniyol Gazetesi*, 14 Eylül 1938

¹⁰ Osman Akandere, "Bir Demokrasi Beyannamesi Olarak "Dörtlü Takrir'in" Amacı ve Mahiyeti" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 9, Konya 2003,s.9-10.

¹¹ "Refik Koraltan Parti Grubundan Çıkarıldı", *Vakit*, 28 Kasım 1945.

¹² "Demokrat Parti Faaliyete Geçti", *Vakit*, 8 Ocak 1946.

Köprülü Dış İşleri Bakanı, Adnan Menderes Başbakan olurken Refik Koraltan da 1950 sonrasında kesintisiz 10 yıl boyunca TBMM Başkanlığı görevini yürütmüştür.¹³ 27 Mayıs müdahalesinin ardından Yassıada'da ölüm cezası verilen 15 kişiden¹⁴ biri olan Koraltan'ın cezası, müebbetle çevrilmiş ve Kayseri Cezaevi'ne gönderilmiştir. Fakat zamanla sağlık sorunlarının artması üzerine 1964'de cezası kaldırılmıştır. Ömrünün son yıllarını sağlık sorunları ile uğraşarak geçiren Koraltan 1974'de hayata veda etmiştir.¹⁵

Türk siyasetinde oldukça renkli bir sima olarak kabul edilen Refik Koraltan, her daim ılımlı siyasetin temsilcisi olmuştur. Bu çalışmada Refik Koraltan'ın 1938-1939 yılları arasında Trabzon Valiliği yaptığı günlerde kaleme alıp Dâhiliye Vekâleti'ne sunduğu raporu ele alınacaktır. Söz konusu raporda Trabzon'un mevcut durumu en ince ayrıntısına kadar anlatılmış ve bir kentin yakın tarihine bu vesileyle ışık tutulmuştur. Söz konusu rapor kendi içinde bazı bölümlere ayrılmıştır. İlk olarak Vilayetin coğrafi mevkii ve vaziyeti başlığıyla Trabzon'un coğrafi özellikleri ortaya konulmuş ardından Trabzon'un iktisadi vaziyeti ve son olarak maarif ve sağlık konuları hakkında bilgiler verilmiştir.

1. Refik Koraltan'ın Trabzon Valiliği

Refik Koraltan'ın valilik yaptığı şehirlerden biri de Trabzon'dur. Bilhassa Çoruh Valiliği sırasında eşiyile birlikte yaşadıkları sağlık sorunları nedeniyle başka bir yere tayin olmak isteyen Koraltan'ın bu talebi kabul edilmiş 26 Mayıs 1938 tarihli kararname ve 2054 sayılı teklif ile Trabzon Valiliğine atanmıştır.¹⁶ Refik Koraltan, “*Çöküntü ve kara günlerde beraber çalıştığım vatansever, vefakâr, Trabzonlularla tekrar karşılaşmanın karşılıklı zevk ve heyecanı ile işe başladım*” diyerek bu atama kararını memnuniyetle karşılamıştır.¹⁷

1918 yılında Polis Müdürlüğü görevini yürüttüğü Trabzon'a yıllar sonra bu defa vali olarak gelen Koraltan'ın en büyük avantajı Üçüncü Umum Müfettişliğin kurulmuş olmasıdır.¹⁸ Zira 1935 yılının Haziran ayı sonunda başlayan ve yaklaşık 1,5 ay süren doğu gezisinde, özellikle doğu vilayetlerinin ekonomik ve sosyal durumunu yakından görme fırsatı bulan Başbakan İsmet İnönü, bu değerlendirmelerini bir rapor haline getirmiştir. Raporunda doğu vilayetlerinin

¹³ *Yüzüncü Yılında TBMM (Oluşumu, Çalışma Şartları ve İşlevi)*, Ankara 2020, s. 356

¹⁴ Mustafa Arıkan, “27 Mayıs Anayasayı İhlal Davası İddianamesi Üzerine Bazı Tespit ve Düşünceler”, *Türkler*, Ankara 2002, s. 81.

¹⁵ Yüksel, “Refik Koraltan”, *Atatürk Ansiklopedisi*, www.ataturkansiklopedisi.gov.tr.

¹⁶ *Başkanlık Cumhuriyet Arşivi*, (bundan sonra BCA şeklinde gösterilecektir), Fon Kodu: 030.18.01/ Yer No: 83.45.13.

¹⁷ İnci Güler, Esra Sarıkoyuncu Değerli, “Bekir Refik Koraltan'ın Siyasi Hayatı (1889-1974)”, *Trabzon Çalışmaları Dergisi*, Aralık 2021, Cilt: 1, Sayı: 1, s.67.

¹⁸ *T.C. Resmi Gazete*, 11 Eylül 1935

kalkınması için bazı öneriler getiren İnönü'ye göre, Erzurum merkez olmak ve Birinci Umum Müfettişliğe dâhil vilayetler müstesna olmak üzere bir Umum Müfettişlik Mıntıkası daha meydana getirilmeliydi. Bu fikir doğrultusunda daha evvel teşkil edilen Birinci ve İkinci Umum Müfettişlik Mıntıkası dışında bir de Üçüncü Umum Müfettişlik kurulmuştur. İnönü'nün tavsiyesi ile kurulan Üçüncü Umum Müfettişlik Mıntıkası, Erzurum, Kars, Gümüşhane, Çoruh, Erzincan, Trabzon ve Ağrı vilayetlerinden oluşmaktaydı. 25 Haziran 1927 tarih ve 1164 sayılı kanunun birinci maddesi mucibince 23 Ağustos 1935 tarihinde kurulan Üçüncü Umumî Müfettişliğe, Erzurum Mebusu Tahsin Uzer atanmıştır.¹⁹

Üçüncü Umum Müfettiş Tahsin Uzer'le omuz omuza vererek Trabzon'un kronikleşmiş sorunlarına çözüm arayan Koraltan, ilk olarak kentten ekonomik meselelerini çözmek amacıyla işe koyulmuştur. Bu kapsamda halkevinde şehrin ileri gelenlerinin de katılımıyla büyük bir toplantı organize edilmiştir. Bu toplantıda bir konuşma yapan Koraltan, Trabzon'da yeni istihdam alanları oluşturacaklarını ifade etmiştir. Yapılan planlamaya göre Trabzon'da bir buz fabrikası kurulacak, bu fabrikanın muhtelif soğuk hava depoları olacaktı. İstanbul'a canlı olarak sevk edilen koyun ve inek cinsi hayvanlar burada kesilerek soğuk hava deposuna sahip vapurlarla İstanbul ve Yunanistan'a sevk edilecek, aynı zamanda bir et ve konserve fabrikası ile belediye bütçesi birkaç misli artacaktı.²⁰

Koraltan'ın ilgilendiği meselelerden biri de Trabzon Limanı'nın yapımı konusuydu. Bu sorunla ilgili olarak daha Trabzon'a atandığı ilk günlerde meşgul olan Koraltan, yaptığı bir konuşmada Başbakan Celal Bayar'la liman meselesi ile ilgili olarak aralarında geçen diyalogu şu şekilde ifade etmiştir:²¹

Doğunun kapısında olan Trabzon'da da yapacağımız bir liman, oranın umumi hayatına müessir olacak ve sizin çalışmanızı kolaylaştıracak demişti. O zaman ben şimdiden gider gitmez bu müjdeyi Trabzon halkına verebilir miyim dedim. Henüz kati olarak söylüyorum ki, kredi anlaşması biter bitmez devletçe düşünülen işlerin başında Çatalağzı ile Trabzon Limanı vardır. Bunlar devlet faaliyeti arasına girmiştir dedi ve teşekkür ettim.

Trabzon ekonomisini eski parlak günlerine döndürmek isteyen Koraltan, kentten eğitim meseleleriyle de ilgilenmiştir. Bu kapsamda şehre dışarıdan gelen öğrencilerin barınma ihtiyacının temini için yurt yapılması hususu gündeme gelmiştir. Zira bu dönemde okullardaki öğrenci fazlalığına ilave olarak okul artış oranındaki orantısızlık nedeniyle birçok öğrenci okullara kayıt bile olamadan geri dönüyordu. Şehirde pansiyon sıkıntısı mevcut olduğundan dışarıdan veya uzak köylerden gelen öğrencilerin birçoğu, otellerde veya bekâr odalarında kalıyordu.

¹⁹ BCA, 030.18.1.2/57.70.16.

²⁰ *Yeni Yol Gazetesi*, 14 Eylül 1938

²¹ *Yeni Yol Gazetesi*, 17 Eylül 1938

Bu durum karşısında Refik Koraltan'ın da gayretleri ile şehirde 200 yataklı bir pansiyon açılmasına karar verilmiştir. Açılacak olan bu pansiyonun şehirdeki İdare-i Hususiyeye ait binada faaliyete geçmesine ve burada verilecek yemeklerin Çocuk Esirgeme Kurumu tarafından dağıtılması karar altına alınmıştır.²²

Refik Koraltan, Trabzon Valiliği yaptığı zaman dilimi içinde Trabzon'daki ziraat faaliyetleriyle ilgili olarak meyve yetiştiriciliğinin üzerinde durmuş ve bu konuda zaman zaman konuşmalar yapmış, Trabzon'da portakal, mandalina ve limonun iyi yetişebileceğini ifade etmiştir. Hatta Trabzon'un Of ve Sürmene ilçelerinde meraklı olanların bu meyveleri yetiştirmeye başladığını da söylemiştir. Tütün mahsulü konusuna da değinen Koraltan, Trabzon cinsi tütünün ıslahı ve bu ürünün rakip piyasalarda iyi fiyata satılmasının üzerinde durduklarını, yakında tamamlanması düşünülen proje kapsamında Türkiye'de numune olarak kabul edilebilecek bir fidanlık vücuda getirilmeye de çalışıldığını belirtmiştir.²³

Trabzon'da valilik yaptığı kısa süre içinde kentlin sorunlarına el atan Koraltan, o dönemde yeterince sayfiye yeri bulunmayan Trabzon'a piknik alanı kazandırmak için harekete geçmiştir. Yerel basına yansıyan haberlere göre Boztepe, Refik Koraltan'ın himmetiyle dünyanın en iyi bir mesiresi haline getirilecekti.²⁴ Koraltan'ın valilik yaptığı dönemde yapılan icraatlara baktığımızda, şehrin imar planının yapılması için gerekli çalışmalar yapılmış, ayrıca yıllardan beri çözülemeyen ve kentlin en önemli sorunu haline gelen modern su tesisatı projesinin de tamamlanarak yüklenici firma ile gerekli anlaşmalar yapılmıştır.²⁵

Başarılı bir yönetici görüntüsü veren Refik Koraltan, zamanla Trabzon halkının da takdirini ve sevgisini kazanmıştır. Bu sevginin bir göstergesi olarak o sırada Moloz'da yapılmakta olan parka Tahsin Uzer'in, evvelden beri Reşadiye Caddesi olarak bilinen yere de Vali Refik Koraltan'ın adının verilmesi için harekete geçilmiştir. Konuyu gündeme alan Trabzon Belediyesi, bu teklifleri kabul etmiş ve söz konusu isim değişiklikleri belediye meclisi tarafından onaylanmıştır.²⁶

Halkın sevgisini kazanan Koraltan'ın, 1938 yılında başladığı Trabzon Valiliği görevi çok kısa sürmüş ve 1939 yılının Mayıs ayında kendisi Bursa Valiliğine atanmıştır. Bu atama şehirde büyük bir üzüntüye sebep olmuştur. Konuyu sütunlarına taşıyan bir yazar Koraltan'ın gidişi konusunda şu ifadeleri kullanmıştır:²⁷

Trabzon halkı bu inkılapçı valiyi çok sevdi. An gibi geçen 10 aylık valiliğinde şehrimiz halkının ve Trabzon'un gönlüne ve hayatına verdiği iman ve yenilik sayısız ve hudutsuzdur. İnsan bununla

²² *Yeni Yol Gazetesi*, 23 Aralık 1938.

²³ Yıldırım, "Refik Koraltan'ın Trabzon Valilik Görevi (1938-1939)", s. 435.

²⁴ *Yeni Yol Gazetesi*, 17 Mayıs 1939

²⁵ *Yeni Yol Gazetesi*, 10 Mayıs 1939

²⁶ *Yeni Yol Gazetesi*, 17 Mayıs 1939

²⁷ *Yeni Yol Gazetesi*, 20 Mayıs 1939

çalışırken yorgunluk duymaz, onu dinlerken usanmaz, direktiflerini yerine getirirken yorulmaz. Böyle bir varlıktan Trabzon'un uzaklaşması bütün hemşeriler için şüphesiz derin bir mahrumiyettir.

2. Koraltan'ın Trabzon Raporunda Şehrin Nüfus Durumu ve Hane Sayısı

Bursa'ya tayininden hemen önce Trabzon'un o günkü durumu hakkında Dâhiliye Vekâleti'ne bir rapor sunan Trabzon Valisi Refik Koraltan, bu raporda ilk olarak Trabzon'un demografik durumuna temas etmiştir. Koraltan'ın Trabzon'un nüfusu ile ilgili verdiği rakamlara geçmeden evvel 1927 yılı nüfus sayımına göre Trabzon'un nüfus vaziyetini ortaya koymakta fayda vardır.²⁸

İlçeler	Şehir	Köy	Toplam
Merkez	24.634	36.341	60.975
Akçaabat	3.014	38.532	41.546
Maçka	1.052	18.124	19.176
Of	718	63.867	64.585
Sürmene	3.203	54.379	57.582
Vakfikebir	215	48.976	49.191
Toplam	32.836	260.219	293.055

Trabzon Valisi Refik Koraltan'ın verdiği bilgilere bakılacak olursa Trabzon merkez kazasında 1931 senesi Ocak ayından, Aralık ayına kadar 41.999 kadın, 39.458 erkek olmak üzere 81.457 kişi yaşıyordu. Bu rakamlar ilçelerde ise şu şekildeydi: Vakfikebir'de 37.678 kadın, 29.107 erkek olmak üzere 66.785, Maçka'da 10.810 kadın 9.195 erkek olmak üzere 20.010 nüfus vardı. Of kazasının ise 41.352'si kadın 33.256'sı erkek olmak üzere toplam 74.608 nüfusu vardır. Sürmene kazasında 36.662'si kadın 35.357'si erkek olmak üzere 72.019 nüfusu vardır. Bütün vilayetin ise 202.317'si kadın 178.873'ü erkek olmak üzere 381.190 nüfusu vardır.²⁹

Vali Koraltan'ın kaleme aldığı rapora göre vilayet, kaza ve nahiyeye merkezlerindeki hane, dükkân, resmi ve hususi müesseselerinin sayısı ise şu şekildeydi: Trabzon merkezde 3.824 hane 2.264 dükkân ve mağaza, 16 okul, 102 kahvehane, 39 fırın, 55 han ve ahır, 38 cami, 34 otel, 10 kilise, 9 hamam, 5 kışla ve 12 fabrika bulunuyordu. Maçka kazasında 47 hane, 50 dükkân, hükümet, jandarma şubesi, kışla, belediye, orman, ziraat odası, 2 mektep, Tayyare Cemiyeti, Hilal-i Ahmer, Himaye-i Etfal, Himaye-i Eşcar namı ile 14 müessese mevcuttu. Sürmene kazasında: 790 ev, 10 fırın, 18 kahve, 281 dükkân, 3 otel, 1 hükümet dairesi, 3

²⁸ Nurettin Çakıcı, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Trabzon'un Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6, Yıl: 2018, s.335.

²⁹ Refik Koraltan Tarafından 1939 Yılında Dâhiliye Vekâleti'ne Yazılan Rapor, *Yayınlanmamış Rapor*, Trabzon 1939, s. 7

mektep, 1 belediye, 1 gazhane vardır. Karadere nahiye merkezinde 1.087 hane, 4 fırın, 3 kahve, 35 dükkân vardı. Of kazasında 90 hane, 250 dükkân, 1 mektep, 1 hükümet konağı vardır. Kadahor (Çaykara) nahyesinde, 50 dükkân, 100 hane vardı. Dernekpazarı nahyesinde 30 dükkân, 200 hane, Hayrat nahyesinde 5 dükkân bulunduğu tespit edilmiştir. Akçaabat kazasında 646 ev, 355 dükkân, 10 resmi daire, 4 özel müessese vardı. Vakfikebir kazasında: 150 ev, 300 dükkân, 2 fındık fabrikası, 7 fırın, 11 kahve, 1 hamam, 1 cami, 1 hükümet konağı, 1 belediye, 1 mektep, 1 tedavi evi, 1 posta evi, inhisar idaresi ve Ziraat Bankası şubesi vardır. Tonya nahiye merkezinde, 1 hükümet konağı, 1 mektep, 15 dükkân, 2 kahve, 2 fırın, 1 camii vardır. Şalpazarı nahyesinde, 1 mektep, 1 karakol, 30 dükkân, 1 fırın ve 3 kahve vardı.³⁰

3. Vilayetin Coğrafi Mevkii Ve Vaziyeti

Trabzon Valisi Refik Koraltan tarafından Dâhiliye Vekâletine yazılan raporun ilk kısmında Trabzon'un coğrafi durumu hakkında bilgiler verilmiştir. Burada verilen bilgilere göre Trabzon Vilayeti, Anadolu'nun şimal-i şarkisinde ve Karadeniz sahilinde kâin olup kazalarından yalnız Maçka, vilayetin güneyindedir ve sahili yoktur. Trabzon-Erzurum yolu üzerindedir. Diğer kazalarından Of, Sürmene, Akçaabat, Vakfikebir kaza ve kasabaları sahilindedir. Kazalardan Sürmene ve Of vilayetin doğusunda Akçaabat ve Vakfikebir batısındadır. Trabzon Vilayeti doğuda Rize Vilayeti, kuzeyde Karadeniz, batıda Giresun, güneyde Gümüşhane Vilayetleri ile hem huduttur. Vilayetin mesaha-i sathıyesi takriben 5 bin km murabba ve dönüm itibarıyla 5 milyon dönümden ibaret olup bu miktar, kazalar arasında aşağıdaki şekildedir:

Yer	Km	Dönüm
Merkez kazası	682	680.000
Of kazası	1.200	1.200.200
Sürmene	710	710.000
Akçaabat	730	730.000
Vakfikebir	1.100	110.000
Maçka	600	600.000
Yekûn	5.020	5.020.000

Söz konusu raporda verilen bilgilere göre Trabzon'da sahilden başlayarak güneye doğru gittikçe yükselen bir dağ silsilesi vardı. Vilayetin sahasını teşkil eden bu arazinin %30'u dağlık %60'ı da meyillidir. Trabzon'da var olan ormanlara gelince ormanların genişliği 11.1847 hektar olup vilayetteki ormanlardan senevi istihsal edilen kereste 1.500 metre mikâp miktarında olup dâhilde sarf edilmektedir. Ormanları teşkil eden ağaçların cinsleri ise Ladin, Köknar, Sarıçam, Kestane, Meşe, Gürgen, Kavak, Karaağaç, Kızılağaç, Şimşirden ibarettir.

³⁰ Refik Koraltan Tarafından 1939 Yılında Dâhiliye Vekâleti'ne Yazılan Rapor

Raporda verilen bilgilere göre Trabzon Vilayeti dâhilinde nehir mevcut olmayıp dere ve çaylar vardı. Derelerin membaları güney istikametindeki dağların kuzeye müteveccih su akım yüzleridir ki 40-60 km dar vadilerden geçip Karadeniz'e dökülürler. Bu dere ve çayların akış kuvvetleri vasat derecedeydi. Ziraatçı faydaları ancak yataklarına yakın olan mahsus sahalarla sınırlıdır. Kaynaklarından itibaren dar ve dik boğazlardan aktıkları için ziraatta kullanılmayıp ancak civar bataklık ve ormanlardan kesilen tomruk ve odunların nakliyatında istifade edilirler. Geçtikleri yerler dik yamaçlar olması nedeniyle yağmurların birkaç gün devamı halinde hemen kabarırlar ve yataklarına yakın mahallerdeki ufak tarlaları tahrip etmeleri itibarıyla bazen zararlı da olurlardı. Derelerin içinde alabalık, sazan balığı bulunabilirdi.

3.1.İskeleler: Trabzon, deniz kenarında ve transit ticaretle anılan bir şehir olmasına rağmen modern bir limana sahip değildi. Bu durum Cumhuriyet'in ilk yıllarında da devam ediyordu. Zira limansızlık yüzünden kış mevsiminde Trabzon'a gelen vapurlar, mallarını tahliye edemeyerek Pulathane Limanına sığınyor ve burada denizin sakinleşmesini bekledikten sonra tekrar Trabzon'a dönüyordu.³¹

Trabzon'da modern bir liman olmadığı için tahmil ve tahliye işleri iskeleler vasıtasıyla yapılyordu. Trabzon iskeleleri şehrin hemen ön tarafında bulunuyordu. Bunların bir kısmı denizin yığıdığı kumlarla kısmen kapandığından ancak tek taraflarından istifade edilebiliyordu. Ayrıca deniz derinliği fazla olmadığından ancak küçük çaplı gemi ve motorlar iskelelere yaklaşabilirdi. Bu iskelelerin hepsi, yıldız ve kuzeybatı rüzgârlarının etkisi altında kalıyordu. Bu rüzgârlar özellikle Kasım ayı sonraları hızlı bir şekilde eser ve iskelelerin tahrip olmasına neden olurdu. İskelelere zarar veren bu rüzgârlar fırtına haline geldiğinde vapurlar, koydan çıkarak şehrin 13-14 km batısında bulunan Akçaabat iskelesine sığınırldı.³²

Dâhiliye Vekâletine yazdığı raporda Trabzon'daki mevcut iskeleler hakkında bilgiler veren Refik Koraltan, şehirdeki iskeleleri şu şekilde sıralamıştır: Taş İskele, Gümrük İskelesi, Yolcu İskelesi, Sahil Sıhhiye, Mendirek İskelesi, Gazhane İskelesi. Koraltan, raporun devamında Trabzon'da bulunan deniz vesaitlerinin sayısı hakkında bilgiler vermiştir. Burada verilen bilgilere göre limanda 8 adet 8 tonluk çapar, 2 adet 8 tonluk kotra, 22 adet 7 tonluk çapar, 13 adet 5 tonluk çapar, 19 adet 4 tonluk mavna, 2 adet 2 tonluk motor bulunuyordu. Yukarıda zikredilen ve tonları yazılan vesaitten 17 adet çapar daima faal haldeydi. Bunlar dışında yolcu nakliyatında kullanılmak üzere 2 tonluk 37 adet motor daima faal, 8 adet 2 tonluk

³¹ BCA, 030.01/ 84.528.1

³² Genelkurmay Başkanlığı (Coğrafya Encümenliği), *Karadeniz Havzası Şimal Kısmı Tabii, Zirai, Beşeri, Baytari*, Cilt: 5, Genelkurmay Matbaası, Ankara 1936, s.65.

çapar, 6 tanesi faal 2 tanesi bozuk bir durumda bulunuyordu. 8 adet 1 tonluk kotra olsa da bunlar tamamen çürük ve kullanılamaz haldeydi.

3.2.Göl ve Bataklıklar: Trabzon Valisi Refik Koraltan'ın kaleme aldığı raporda Trabzon'da mevcut bulunan göl ve bataklıklar hakkında bilgiler verilmiştir. Burada verilen bilgilere göre Vilayetin ancak Of kazasında ve sahilden 13-14 saat mesafede ve kazanın güney doğusunda bulunan Şarah Gölü³³ adı ile yalnız bir göl vardı. Bu gölün muhiti 3 km uzunluğundaydı ve içinde alabalık bulunurdu. Yazın gölün bir tarafından öte tarafına odun nakli için adi sel kullanılıyordu. Vali Koraltan'a göre Trabzon şehri dâhilinde zikre şayan bataklık yoktu. Derelerin yataklarından mevsim ve deniz dalgalarının şiddet ve sükûnetine göre oluşan veya bazen tamamen zail olan ufak tefek ve mevzii bataklıklara rastlanırdı.

3.3.Kisarna Maden Suyu: Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon'un dış piyasalara sunduğu ürünler arasında kendine özgü tadı ve kimyasıyla meşhur Kisarna Maden Suyu da vardı. Trabzon'a 7 kilometre mesafede bir dere içinden çıkarılan bu suyun sağlık yönünden büyük faydalar taşıdığı, hazmı kolaylaştırdığı, mide, bağırsak, böbrek, mesane ve karaciğer, hastalıklarına karşı şifalı olduğuna inanılırdı.³⁴

Valilik yaptığı süreçte kaleme aldığı raporunda Kisarna Maden Suyuna özel bir bölüm ayıran Koraltan, verdiği bilgilerde suyun kaynağında kurulmuş olan tesisatın modern bir yapı olmadığını fakat sıhhi bir görüntü arz ettiğini, suya giden yolların tamir edildiğini, Marsilya'dan getirilen boş şişelerin hayvanlarla buraya taşındığını bildirmiştir. Burada çıkarılan suyun yine aynı vasıta ile Trabzon'daki merkez depoya getirildiğini ifade eden Koraltan, burada etiketleri yapıştırılıp ambalaj yapıldıktan sonra suların dış piyasalara sunulduğunu belirtmiştir. Suyla ilgili bilgiler vermeye devam eden Koraltan'a göre, suyun akış hızı saniyede 10 gr, 24 saatte 864 litreydi. Bu hesaba göre bir senelik üretim miktarının 315.360 litre olması gerektiğini ifade eden Koraltan, bu zamana kadar hiçbir vakit bu kadar su elde edilemediğinden yakınmıştır.³⁵ Raporun devamında suyun kimyevi özelliklerine değinen Koraltan, suyun kaynağındaki hararet derecesinin 8-15 santigrat arasında ölçüldüğünü, İstanbul Tıp Fakültesi Kimyahanesinde yapılan tahlil neticesinde bir litre suda 1900 santimetre "mikâbı hamizi" karbon gazı bulunduğunu bildirmiştir. Suyun dış piyasalardaki mevcut durumuna da değinen

³³ Tahminimizce bugünkü Uzungöl

³⁴ *15.Yılda Trabzon (Doğuya En Kısa Yolun Kapısı)*, CHP Trabzon Halkevi Yayınları, Trabzon 1938, s.55.

³⁵ *Refik Koraltan Tarafından 1939 Yılında Dâhiliye Vekâleti'ne Yazılan Rapor*, s.18.

Koraltan'a göre Kisarna Maden Suyu, Avrupa'nın meşhur maden sularından farksızdı.³⁶

Refik Koraltan tarafından Avrupa'daki maden sularıyla eşdeğer gösterilen Kisarna Maden Suyu, bir ihraç malı olarak Cumhuriyetin ilk yılları boyunca istenilen seviyeye bir türlü ulaşamamıştır. Suyun debisinin düşük olması nedeniyle özellikle Ramazan aylarında iç piyasadaki talepleri karşılamakta zorlanan Kisarna Maden Suyunun bu durumu, günümüzde dahi aynen devam etmektedir.

4. Trabzon'un İktisadi Vaziyeti

Refik Koraltan tarafından kaleme alınan raporun ilerleyen bölümlerinde Trabzon'un iktisadi durumu anlatılmıştır. Burada verilen bilgilere göre Trabzon Vilayeti'nin hemen her tarafında mısır, buğday, arpa ile sahillerinde tütün, sebze, fasulye ziraatı yapılmaktaydı. Toprağın kuvvet derecesi orta sıklette olduğundan sürekli gübre ile takviye edilmesi gerekiyordu. Vilayette üretilen ürünler fındık, tütün, mısır, fasulye, buğday, arpa, elma, portakal, sebze, tereyağı ve yumurta olup bunlardan mısır, buğday, arpa, ihtiyaca yetmediğinden civar vilayetlerden ithal olunmaktaydı. Koraltan'ın verdiği bilgilere göre Trabzon'un en belli başlı ihraç maddesi fındıktı. Fındığın satışı ve şehre getirdiği para aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Sene	Kilo	Lira
1927	11.823.000	3.341.000
1928	8.332.000	4.347.000
1929	2.940.000	1.635.000
1930	1.287.300	4.150.000

Trabzon'un ihraç ettiği en temel ürün olan fındık, kabuklu ve iç olarak her çuvalda 80 kilo olmak üzere başta Amerika, Triyeste, Londra, Marsilya ve Hamburg'a satılıyordu.³⁷ 1920'lerin Trabzon'unda fındığının en büyük alıcısı Hamburg ve Marsilya pazarlarıydı. Bunlardan Hamburg pazarı, fındık ve üzüm ithalinin %80-85'ni Türkiye'den yapıyordu ve buraya gelen mallar Polonya, Çekoslovakya, Batı Rusya piyasalarına aktarılıyordu. Hamburg Limanı, mahsul ve fiyatına göre Türkiye'den yılda 2 milyon ton civarında fındık ithal ediyordu. Cumhuriyetin ilk yıllarında Doğu Karadeniz ve Trabzon fındıklarının dış piyasalardaki en büyük rakibi ise İspanyol fındıklarıydı. Aslında İspanyol fındıkları özellik bakımından Türk fındıklarının gerisinde kalsa da fabrikalarda daha profesyonel bir şekilde elenerek piyasaya sürüldüğünden Türk fındıklarından daha yüksek fiyata alıcı bulabiliyordu.³⁸

³⁶ Refik Koraltan Tarafından 1939 Yılında Dâhiliye Vekâleti'ne Yazılan Rapor, s.18.

³⁷ Türk Ticaret Salnamesi 1926-1927, İstanbul 1926, s.545.

³⁸ Yeniöl Gazetesi, 30 Eylül 1341

4.1.Fabrikalar: Refik Koraltan'ın verdiği bilgilere göre Trabzon'da 14 adet fındık kırma fabrikası bulunuyordu ve bunlar 6-10 beygir kuvvetinde elektrik motorlarıyla çalışıyordu. Bunlar dışında şehir dâhilinde bulunan fabrikalar aşağıda gösterilmiştir:

Türü	Çalışma Şekli
1 Adet yağı fabrikası	12 beygirlik elektrik motoru ve buhar kazanıyla çalışır
1 adet balık yağı ve konserve fabrikası	10 beygirlik elektrik motoru ve buhar kuvvetiyle işler
1 adet makarna ve sabun fabrikası	10 beygirlik buhar ve mazot motoru ile işler
1 adet şekerleme fabrikası	12 beygirlik elektrik motoru ile işler
2 adet değirmen	1 tanesi 36 diğeri 8 beygirlik su türbini ile işler
1 adet kudret-i elektrik fabrikası	750'şer beygir kuvvetinde 2 adet su türbini
5 adet doğrama, mobilya ve karoseri imalathanesi	-
3 adet demir işleri ve makine motor tamirhanesi	3,5 beygirlik elektrik motorları ile işler
2 adet fânîla ve çorap imalathanesi	3 beygir kuvvetinde elektrik motoru ile işler

Refik Koraltan'a göre yukarıda gösterilen fabrikalar dışında Trabzon'da 5 adet debbâğhane, 2 adet dokuma ve 2 adet çamur işleri imalathanesi mevcuttu. Trabzon'un merkez kazasındaki bu müesseselerden başka Vakfikebir kazasında biri motor ve kol kuvveti ile çalışan 2 adet fındık kırma fabrikası ve Beşikdüzü nahiyesinde yine kol kuvveti ile çalışan 2 fındık kırma fabrikası bulunuyordu. Bunlar dışında Trabzon'da mobilya, marangoz ve doğramacılık, bakırcılık, kunduracılık ve kuyumculuk gibi her nevi ufak sanatlar yapılıyordu. Buradan elde edilen ürünler mahalli ihtiyacı temin etmekte ve bilhassa mobilyacılık, marangozluk ve kunduracılık diğer vilayetlere göre çok ileri durumdaydı.

Tabloda gösterilen tesisler arasında bulunan balıkyağı fabrikası Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon'un göz bebeği durumundaydı. 1931 yılında 10 bin lira sermaye ile Delfin Limitet Şirketi adı altında bir şirket kurup Değirmendere mevkiinde kurulan bu fabrika ile ilgili yapılan bir değerlendirmede şu ifadeler yer verilmiştir:³⁹

Yunus balıklarından yağ istihsalı ve ihracı için ilkin 10 bin lira sermaye ile Delfin Limited Şirketi kuruldu. Şirket daha resmen kurulmadan kurulacak fabrikanın alet ve kazanları Avrupa'ya sipariş edilmiş, bir yandan Değirmendere'de ki fabrikanın tesisatı ikmal edilerek şirketin teşkilinden bir iki ay sonra faaliyete geçilmiştir. Fabrikadan evvel senede vasatı 150.000 kilo olan balık yağı istihsal ve ihracatı fabrika sayesinde daha birinci sene 460.000 kiloya çıkınca

³⁹ *Cumhuriyetin Onuncu Yılında İktisat Meyanında Trabzon*, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Şark Matbaası, Trabzon 1933, s. 62-67

şirket, 1932'de sermayesini 50 bin liraya çıkararak işine genişlik vermiştir.

1931 senesinde 10 bin lira sermaye ile kurulan balık yağı fabrikası, o güne kadar ilkel yöntemlerle yapılan yağ üretimini makineleştirerek üretim miktarını bir anda birkaç katı seviyesine çıkarmıştır. Bundan istifade eden şirket, gelirini 5 kat yükseltmiş ve yerli sermayenin Trabzon'da giriştiği en büyük hamlelerden biri haline dönüşmüştür.⁴⁰

Trabzon'da bulunan fındık fabrikalarına gelince bunlar kabuklu fındığı kabuğundan ayırarak içe tahvil ederlerdi. 1928 yılı Devlet Salnamesinde fındık kırma fabrikaları hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Burada verilen bilgilere göre şehirdeki fındık kırma fabrikalarının sayısı 13 adetti. Bu fabrikalar ve üretimleri ile ilgili verilen bilgileri bir araya getirdiğimizde ortaya aşağıdaki gibi bir tablo çıkmaktadır:⁴¹

---

⁴⁰ Değirmendere'de kurulan fabrikanın işleyişi şu şekildeydi: sahilde bulunan fabrika önüne getirilen balıklar, bir dekovil üstünde fabrikaya taşınır, tartma işi vagonetlerde yapılır ve balıklar doğruca kesme masasına getirilirdi. Oradan sırasıyla ezilmek, eritilmek ve pişirilmek üzere hususi tertibata haiz buhar kazanlarına aktarılır ve saatte 1.000 kilo yağ tabakasını eriten ve pişiren kazanlar yağ tabakalarını sıvı haline getirir, pişirir ve bundan sonra sıvı yağlar, koca bir süzgeçten geçirilerek süzdürülür ve oradan da borularla fabrika içindeki depoları ve fabrika avlusunda bulunan tanklara aktarıldı. Eğer yağ tabakalarında posa kalırsa onları denize dökmek için fabrikadan denize bir boru hattı döşenmiş ve yağ konacak fıçıları temizlemek üzere de ayrıca bir tertibat kurulmuştur. Fabrikada yağları eritip pişirmek ve gerekli olan buharı da elde etmek üzere son sistem bir buhar kazanının bulunduğu ifade edilen eserde, buhar kazanından elde edilen güçle fabrikanın makinelerini döndüren 11 beygirlik bir motorun çalıştığı, yakacak olarak da etraftan tedarik edilen odun ve fındıkabuğunun kullanıldığı belirtilmiştir. *Cumhuriyetin Onuncu Yılında İktisat Meyanında...*, s. s. 62-67

⁴¹ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928*, s. 988.

İsimleri	Sahipleri	Kuvvet cinsi	Beygir gücü	Bir Sene Zarfındaki Üretimi
Fındık Fabrikası	İskenderzade Osman Efendi	Motor	4	İşbu fabrikalar üç ay hal-i faaliyette olup yevmiye 20 çuval fındık kırarlar.
“	Usta Ömerzade Ali Beşe Bey	“	4	
“	Hacı Ali Hafızzade Mahdumları	“	4	
“	Beylerzade İbrahim Şevki Bey	“	4	
“	Civelekzade Mustafa Efendi	“	4	
“	Hacı İbrahimzade Hacı Ahmet Efendi	“	4	
“	Hacı İzzetzade Hasip ve Yazıcızade Hafız Temel Kolektif Şirketi	“	4	
“	Hamamizade ve Nemlizade Kolektif Şirketi	“	4	
“	Dahkanzade Fehmi Efendi	“	4	
“	Dihkanzade Tahsin Zihni Efendi ⁴²	“	4	
“	Kasımzade Biraderler	“	4	
“	Kürtzade Sabri Efendi	“	4	
“	Osmandayzade Mehmet Ruhi ve Şeriki	“	4	

Refik Koraltan'ın da sözünü ettiği Trabzon'da bulunan sabun fabrikası ile bilgileri söz konusu imalathaneyi gezerek gözlemlerini gazete sütunlarına aktaran bir gazete muhabiri sayesinde elde ediyoruz. İkinci Dünya Savaşı yıllarında imalathaneyi gezen muhabirin verdiği bilgiye göre aslında savaştan önce Trabzon'da bir sabun imalathanesi bulunuyordu. Daha sonra faaliyetine son veren imalathane, 1944 yılında şehrin tanınmış tüccarlarından Hasan Ekmekçi tarafından satın alınmıştı. Burayı ziyaret eden muhabir yaptığı gözlemlerde, imalathanede henüz bir düzenin oturtulmadığını, iş yeri sahibi Hasan Bey'in, boy boy kalıp kalıp kesilen sabunların başında durduğunu ve yapılan işi titizlikle takip ettiğini

⁴² Yöre için böylesine önemli bir ürün olan fındığın işlenmesine dair çok sayıda fabrikanın kentte faaliyette olduğu görülmektedir. Bunların en eskilerinden biri olan ve 1889 tarihinde açılan, 1920'lerde hâlâ faaliyette bulunan Fındık Fabrikatörü ve İhracat Tüccarı Dihkanzade Hikmet Zihni Şürekâsı'na ait olan fabrikadır. Fabrika 12 beygircündeki bir motorla çalışmakta olup kabuklu fındıkları ayırmak için beş gözlü bir tefrik kalburuna ve fındıkları kırıp iki nüve ayıran fındıkkıran makinelerine sahiptir. Günde 250 çuval fındık işleyen fabrika, İstanbul ve Türkiye'nin her tarafı ile Triyeste, Marsilya ve Hamburg ile ticari faaliyette bulunur ve dünyanın her yerinden sipariş kabul etme kapasitesine sahiptir. *Ticari ve İktisadi Trabzon Rehberi, (Türkiye Salon ve İlanat Gazetesi)*, Amedi Matbaası, İstanbul 1927, s.17.

ifade etmiştir.⁴³ İkinci Dünya Savaşı yıllarında böylesine riskli bir yatırımı göze alan Hasan Bey, Avrupa ve İstanbul'da üretilenlerden daha ucuza sabun imal edeceğini ve içinde hiçbir yabancı madde bulunmayacağını öne sürüyordu. Sabunların hammaddesi olan yağı, fındıktan elde eden Hasan Bey, başlangıçta küçük görülen imalathanenin ileride büyük bir fabrika olacağını belirtmiştir.⁴⁴

Makarna fabrikasına gelince aslında Cumhuriyetin ilanı öncesinde Trabzon'da bir makarna fabrikası mevcuttu. Sekiz beygirgücü kuvvetinde buharlı bir makinesi bulunan ve Uzun Sokak'ta Konak Camii civarında kurulan fabrikada; en halis ve has undan çubuk, kesme, arpa, tel, susam ve envai şehriyeler, çabuk, kesme, fiyonk, salyangoz türü makarnalar imal edilip, toptan satışı yapılırdı.⁴⁵ Fabrika sahipleri, Ramazan ayında verdikleri ilanlarda, kendi makarnalarının İstanbul'dakilerle aynı kaliteye sahip olduğunu belirtiliyor ve fabrikaya gelen müşterilere uygun fiyatlarda satış yapılacağı ilan ediliyordu.⁴⁶ Ramazan aylarında satışlarına ivme kazandırmak isteyen fabrika sahipleri Hamamzade Hafız Abbas Efendi ve ortağı Ali Ağa⁴⁷, gazetelere şu şekilde ilanlar vermiştir: “*Uzun Sokakta maruf makaron fabrikası Ramazan-ı Şerif münasebetiyle bir derece daha tekâmül etmiştir. Mal daha nefis çıkıyor. Perakende suretiyle de satış yapılıyor. Gerek fabrikaya gerek matbaaya müracaat edenler memnun edilir.*”⁴⁸ Cumhuriyetin ilanının ardından da faaliyetine devam eden fabrika ile en geniş bilgi 1927 yılı Devlet Salnamesinde verilmiştir. Burada verilen bilgilere bakıldığında fabrikada, 10,5 beygir kuvvetindeki bir motorla senevi 20 ila 25 bin kilo makarna imal edilmekteydi. Ayrıca fabrika el değiştirerek Beşirzade Ali Rıza Efendi tarafından işletiliyordu.⁴⁹

Bu işletmeler dışında Trabzon'da bir de müskirat fabrikası bulunuyordu. Semerciler başında bulunan bu fabrikanın 1924 yılı başlarında el değiştirdiği görülmektedir. Zira dönemin gazetelerinde bu konu ile ilgili verilen bir ilanda şu ifadeler yer verilmiştir; “*Semerciler başında 101 metre ve 10 numaralı nam-ı merkum müskirat fabrikası bu kere tarafımdan devren satılacağından talip olanların mahal-i mezkurede Şihzade Yusuf Efendiye müracaatları rica olunur*”⁵⁰ denilerek fabrika devredilmek üzere satışa çıkarılmıştır. Bu devir işleminin ardından aynı yılın sonlarına doğru Azim Müskirat Fabrikası adı altında üretime geçen fabrika, “sefa” adı altında rakı ve konyak başta olmak üzere içki üretimi

⁴³ *Yeni Yol Gazetesi*, 3 İkcinciteşrin 1944

⁴⁴ *Yeni Yol Gazetesi*, 3 İkcinciteşrin 1944

⁴⁵ *Ticari ve İktisadi Trabzon Rehberi...*, s. 17-18.

⁴⁶ *İstikbal Gazetesi*, 12 Şubat 1339

⁴⁷ *Zafer Gazetesi*, 11 Şubat 1339

⁴⁸ *İstikbal Gazetesi*, 15 Nisan 1337

⁴⁹ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928*, s. 988

⁵⁰ *İstikbal Gazetesi*, 26 Mayıs 1340

yapmaya başlamıştır. Sahibi, Ameli İsmail Fazlı Bey olan fabrikada “sefa” markasıyla rakı üretildiği, dönemin gazetelerindeki ilanlarda da görülmektedir.⁵¹

Trabzon'da işletmeler arasında dokuma atölyeleri de bulunuyordu. Bunların her biri günlük 10-15 işçi istihdamı ile işleyen 2 imalathane dışında ikişer üçer işçi ile faaliyette bulunan beş küçük dokuma tezgâhı daha mevcuttur. Bu tezgâhlarda mahalli ihtiyaçlardan peştamallar, peşkirler ve her türlü çarşaf lar vesaire dokunmakta ve bu cinsler üzerinde mahalli ihtiyaç tamamıyla tatmin olunmaktaydı. Bu sanatkârlar dokudukları ipliklerin bir kısmını da kendi boyahanelerinde bizzat boyardı. Bu tezgâhlardan haricinde trikotaj ve çorap dokumakla meşgul 30-40 kadar ufak ve münferit atölyeler vardı.

Refik Koraltan'a göre Trabzon'da geleneksel olarak bir iş ve kazanç kaynağı olan dokumacılık sanatı oldukça gelişmiş bir haldeydi. Bu üretim sayesinde mahalli ihtiyaçlar temin edildikten sonra geniş mikyasta ihracat yapılırdı. Fakat dışardan gelen hazır ürünler nedeniyle bu sanat müşkül bir vaziyete düşmüştü. Bu boşluk çorapçılık ve trikotajcılıkla doldurulmaya çalışılmaktadır. Koraltan'a göre bütün bunlardan başka Trabzon'un kazalarında ve hemen her köyünde keten ve peştamal, peşkir ve Vakfikebir'in bazı köylerinde de adi yünden kaba bir takım kilimler imal edilmekteydi.⁵²

Trabzon Valisi Refik Koraltan tarafından hazırlanan raporun bu bölümünde Trabzon Elektrik Fabrikası hakkında bilgiler verilmiştir. Söz konusu fabrika 8 Ocak 1925 tarihinde 160.000 Lira sermaye ile kurulmuş ve resmi olarak Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi adını almıştır.⁵³ Trabzon Elektrik Şirketi'nin Akçaabat'ın Visera Köyü'nde kurduğu ve günümüz hidroelektrik santrallerine oranla çevreye zarar vermeden elde ettiği elektrik enerjisi sayesinde 1929 yılında Trabzon kenti elektrikle aydınlanmaya başlamıştı.⁵⁴ Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi, ismiyle kurulan ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon ekonomisinin mihenk taşı olarak nitelendirilebilecek bu şirket, kurulduğu günden bu yana mâli konularda büyük sıkıntılar yaşamıştır. Özellikle ilk yıllarında büyük bir borç yükü altına giren şirket zamanla yüklü borçlarını ödemekte zorlanmış ve zamanla Trabzon Belediyesi'ne devredilmiştir.⁵⁵

Koraltan'ın verdiği bilgilere göre söz konusu fabrika Trabzon'a 35 km mesafede Akçaabat Kazasının Visera Köyü'ndeki bir şaleden enerji ürettiyordu. Mezkûr mevki de 360.000 liralık milli ve mahalli bir sermaye ile kurulan fabrika vasıtasıyla elektrik üretimi yapıyordu. Elde edilen enerji ile Trabzon Kazası ve

⁵¹ *İstikbal Gazetesi*, 25 Teşrin-i Sâni 1340.

⁵² *Refik Koraltan Tarafından 1939 Yılında Dâhiliye Vekâleti'ne Yazılan Rapor*, s.18.

⁵³ Murat Küçükkuşurlu, “Cumhuriyet Devrinde Bir Milli Sanayi Örneği: Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketinin Kuruluşu”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2 (3), Güz 2007, s. 93.

⁵⁴ *Cumhuriyetin Onuncu Yılında İktisat Meyanında Trabzon*, s.53.

⁵⁵ *Yeni Yol Gazetesi*, 21 Haziran 1944

Akçaabat Kasabası aydınlatılıyordu. Vilayetin diğer bölgelerinde elektrik enerjisi kullanılmıyordu.

Refik Koraltan'ın kaleme aldığı raporda Trabzon'daki değirmenler hakkında da bilgiler verilmiştir. Burada verilen bilgilere göre Trabzon'da biri 36 ve diğeri 8 beygir kuvvetinde su torpilleri ile işleyen 2 değirmen mevcut olup bunlardan birincisi mahallinde üretilen buğdayları öğütmekte ve mahalli ihtiyacı kısmen tatmin etmektedir. Diğeri ise kullanılamaz bir haldeydi. Mezkûr iki değirmen şehrin ve civarın un ihtiyacını temin edebilecek derecedeydiler.

4.2.Bankalar: Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon'da faaliyet halinde bulunan 3 banka bulunuyordu. Bunlar, Türkiye İş Bankası, Türkiye Ziraat Bankası ve Osmanlı Bankasıydı. Bu 3 banka dışında bir de Nemlizade Kaptan Bey'e ait bankerlik firması mevcuttu. Bir de Trabzonlular tarafından teşkil edilen Trabzon ve Karadeniz Bankaları bulunuyordu.⁵⁶

Yukarıda isimleri verilen bankalardan en eskisi 1890 yılında faaliyete geçen Ziraat Bankasıdır.⁵⁷ Banka, gerek İmparatorluk gerekse de Cumhuriyet döneminde ticari muameleler yönünden Osmanlı Bankası'yla rekabet halinde bulunuyordu. Kazalarda şubeler açarak bu rekabette Osmanlı Bankası'na göre bir adım öne geçen bankanın 1924 yılındaki Müdürü İnanetullah Bey, Muhasebecisi Ali Efendi'ydi.⁵⁸ 1927 yılı itibarıyla Ziraat Bankası'nın Vakfıkebir, Akçaabat, Sürmene ve Of Kazalarında birer sandık memuru bulunmaktaydı. Bankanın Trabzon piyasasındaki muameleleri 100-300 bin lira arasında değişiyordu.⁵⁹

Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon'da bulunan bankalardan bir diğeri de Osmanlı Bankasıdır. 1891 yılında Samsun ve Trabzon'da şubeler açan Osmanlı Bankası, kentin kredi gereksinimi ve uyguladığı yüksek faizler yüzünden hızla kurumsallaşmayı başarmıştır. Osmanlı Bankası'nın uyguladığı politikalarından mustarip olan Trabzonlular 1928 yılında İş Bankası'nın açılmasıyla rahatlamıştır.⁶⁰

⁵⁶ Refik Koraltan Tarafından 1939 Yılında Dâhiliye Vekâleti'ne Yazılan Rapor, s.21.

⁵⁷ Foreign Office, 1890, Annual Series, No: 689, *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance*, Turkey, Report For The Year 1889 On The Trade Of The Vilayet Of Trebizond, London 1890, (By: T.B.Longworth), s.6

⁵⁸ "Trabzon Vilayeti'ne Ait Malumat-ı İktisadiye ve İhsaiye, Trabzon Mıntıkası Ticaret Müdüriyeti'nin Ticaret Raporu", *Ticaret Vekâleti Mecmuası*, Birinci Sene, Mayıs 1341, Numara 9, Öğüt Matbaası, İstanbul, s.174.

⁵⁹ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928*, s. 988

⁶⁰ Kış koşulları nedeniyle açılış törenine katılmak istemeyen Celal Bayar'a, dönemin Trabzon milletvekilleri Arif Sayıl, Daniş Eyüboğlu ve Ali Becil Bulat Beyler tepki göstermişler ve baskı yaparak katılımını sağlamışlardır. Bunların yanı sıra Ticaret Odası Başkanı Mustafa Hatipoğlu, Vali Hilmi Bey ve Belediye Başkanı Kazazzade Hüseyin Bey de, Celal Bey'in açılışa katılması yönünde çaba gösterenler arasındadır. Mustafa Kemal Sayıl, *Bir İş Bankalı'nın Öyküsü*, Kardeşler Matbaası, İstanbul 2004, s. 19-20.

Bunlar dışında Trabzon'da bir de bankerlik vazifesi gören bir kuruluş bulunuyordu. Nemlizade Kaptan (Akif) Bey'e ait olan bu kurumun kuruluş tarihini tam belli olmasa da 50-60 bin lira civarında bir sermayeye sahip olduğu bilinmektedir.⁶¹ Bankanın kurucusu Nemlizade Kaptan Bey, Trabzon'un Pazarkapı Mahallesi'nde bulunan büyük bir kereste mağazasında başladığı ticari faaliyetlerini, halıcılık konusundaki uzmanlığı nedeniyle İran'dan halı getirip Avrupa'ya ihraç ederek sürdürmüştür. 1930'lu yıllarda Tebriz'deki su bendi ve nehir ıslah ihalelerini alarak çalışmalarını yurtdışına taşıyan Kaptan Bey, Trabzon'da bir süre yaşayan ve daha sonra mal varlığını satmak zorunda kalan ünlü banker Kostaki'nin mülklerini satın aldı. Günümüzde şehir müzesi olan Kostaki'nin Uzun Sokak'taki köşkü ve Soğuksu'daki yazlığı, Kaptan Bey tarafından satın alınan mülklerin en önemlileriydi. Kostaki'nin yazlık köşkünü satın aldıktan sonra eşi Vasfiye Hanım'ın vefatına kadar burada oturan Kaptan Bey, buradaki heykellerin bir kısmını Tavanlı Mahallesi'ndeki Nemlizade Konağı'na göndermiştir. Trabzon'daki Suluhan ve Şafak Otel'i'nin de sahibi olan Kaptan Bey'in bir de Zefanos'ta yazlığı bulunuyordu. Nemlizade Kaptan Bey Müessesesi olarak kayıtlara geçen ve 2 yıl gibi kısa bir süre aktif halde bulunan⁶² bu bankanın ne zaman kurulup nasıl kapandığı ile ilgili bir belge ve bilgiye rastlanmamıştır.

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon'da yine Trabzonlular tarafından kurulan yerli ve milli sermayeye dayanan Trabzon ve Karadeniz Bankaları da faaliyet halindeydi. Trabzon Bankası, haftalık ve aylık taksitlerle başlayarak ilk olarak 11.250 lira sermaye ve "Trabzon Tasarruf ve İkras Sandığı Limitet Şirketi" unvanıyla teşekkül etmiş, 1928 yılında sermayesini 50.040 liraya çıkarmış ve bir sene sonra adını "Trabzon Bankası Limitet Şirketi"ne dönüştürmüştü, tahvil ve sermayesi ise 100 bin liraya yaklaşmıştır. Aynı tarihlerde Trabzon Bankası'na benzer bir oluşum daha yaşanmış ve yine bir grup müteşebbis tarafından yine yerli ve milli sermaye ile Karadeniz Bankası kurulmuştur.⁶³ Her iki teşebbüs de 1929 krizinden sonra küçülmeye başlamış ve İkinci Dünya Savaşı öncesinde kepenk kapatmak zorunda kalmıştır.

5. Trabzon'un Sıhhi Vaziyeti

Trabzon Valisi Refik Koraltan'a göre Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon şehri, sahile paralel bir şekilde bina edilmiş olsa da sokakları gayri muntazam, caddeleri ise pek dardı. Denize dik caddeleri olmadığı için yaz mevsiminde şehrin havası pek sıcak olurdu. Trabzon'un havasında yaz-kış rutubet eksik olmaz ayrıca Ocak ve Şubat aylarında ise genellikle sis görülürdü.

⁶¹ Refik Koraltan Tarafından 1939 Yılında Dâhiliye Vekâleti'ne Yazılan Rapor, s.50.

⁶² Mehmet Akif Bal, "Trabzon'dan Dünyaya Açılan Bir Uluslararası Aile: Nemlizadeler", *İlkh Haber Gazetesi*, 4 Kasım 2012

⁶³ *Cumhuriyetin Onuncu Yılında İktisat Meyanında Trabzon*, s. 60

Havası bu şekilde olan Trabzon'da Boztepe Mahallesi'nin batısında 50 yataklı ve İdare-i Hususiye tarafından idare edilen bir hastane mevcuttur. Tekfurçayır (Erdoğdu) Mahallesi'nde askeriye tarafından idare edilen 100 yataklı bir hastane daha vardır. Bunlara ek olarak Uzun Sokak'ta 20 yataklı ve röntgen cihazına da sahip Sıhhat Yurdu isminde özel bir hastane mevcuttur. Of, Vakfikebir, Maçka kazalarında beşer yataklı tedavi evleri bulunuyordu.

Refik Koraltan'ın verdiği bilgilere göre bu tarihlerde Trabzon'da 3 eczane vardı. Bunlardan birincisi Meydan'da idi ve Şifa ismini taşıyordu. Diğer Uzun Sokak'ta olup Ferah ismiyle biliniyordu. Sonuncusu ise Ortahisar semtinde faaliyet halinde olup İstanbul Eczanesi adıyla anılıyordu.⁶⁴

6. Trabzon'un Maarif Vaziyeti

Refik Koraltan'a göre Trabzon, Karadeniz sahilinde mühim bir mevkiye olmasına rağmen maarif işlerinde yeterince iyi durumda değildi. Cumhuriyetin ilanınının sonra ise okullaşmaya önem verilerek bu durum düzeltilmeye çalışılmıştı. Açılan mektep ve Millet Mektepleri sayesinde Trabzon'un zeki halkının en önemli ihtiyaçları giderilmeye çalışılıyordu. Koraltan'ın verdiği bilgilere göre Trabzon'da 432 mevcutlu bir lise, 290 mevcutlu bir öğretmen okulu, 127 mevcutlu bir ticaret ortaokulu bulunuyordu. 5 tanesi tam devreli ve 4 tanesi ise 3 sınıflı olmak üzere 9 ilkokul vardı. Bu okullara devam eden 2192 talebe ile birlikte merkezdeki orta ve ilk mekteplere devam eden talebe âdeti 3116'yı buluyordu. Köy ve kazalardaki 84 ilkokula devam eden 5910 talebe de bu sayıya ilave edildiğinde bütün vilayet dâhilinde mektebe devam eden öğrenci sayısı toplam öğrenci sayısı 10 bini buluyordu.⁶⁵

Sonuç

Taşrada görev yapan en önemli mülki amir olan valiler vazifeleri gereği buldukları şehri iyi tanımak zorundadırlar. Zira valiler sorumluluk sahalarındaki kentin kültürel durumunu, adet ve geleneklerini, sosyal ve ekonomik sorunlarını bildikleri ölçüde görevlerinde başarılı olurlar. Bu kapsamda 1938 yılında Trabzon'da valilik görevine atanan Refik Koraltan, ilk iş olarak Trabzon'un mevcut durumunu masaya yatırmıştır. Bir anlamda kentin fotoğrafını çeken Koraltan, sorunların tespitinin ardından çözüm arayışlarına girmiştir. Raporunda verilen bilgilere bakılırsa Trabzon, nüfus yoğunluğu açısından Türkiye'nin en kalabalık vilayetlerinden biriydi. Buna karşın şehirde bu yoğunluğa yetecek miktarda istihdam alanı bulunmuyordu. Dolayısıyla bu dönemde Trabzon ekonomisi zor bir süreçten geçiyordu.

⁶⁴ Refik Koraltan Tarafından 1939 Yılında Dâhiliye Vekâleti'ne Yazılan Rapor, s. 64.

⁶⁵ Refik Koraltan Tarafından 1939 Yılında Dâhiliye Vekâleti'ne Yazılan Rapor, s. 58

Rapordan da anlaşılacağı üzere o günlerde Trabzon'da bulunan sanayi tesislerinin neredeyse tamamı fındık kırma fabrikası olup bunlar orta büyüklükte işletmelerdi. İşte bu noktada harekete geçen Koraltan, Trabzon'da yeni sanayi tesisleri kurulması için çalışmalara başlamıştır.

Refik Koraltan tarafından yazılan bu raporda dikkat çeken hususlardan biri de kentin ulaşım sorunlarıydı. Zira rapordan da anlaşıldığı kadarıyla Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon'da modern bir liman bulunmuyordu. Ulaşım ancak iskeleler vasıtasıyla sağlanıyordu. Deniz yoluyla vilayete ulaşmak isteyenler ancak gemiyle ancak belli bir noktaya kadar gelebilirlerdi. Açıkta demir atan gemilerden çıkan yolcu veya ticari eşyalar, kayıklar sayesinde iskelelere taşınırdı. Bu durumu ortaya koyan Koraltan, kısa süren valilik görevi süresince Trabzon'a modern bir liman yapılması için elinden geleni yapmış, hemen her konuşmasında liman eksikliğini dile getirmiştir.

Kentin en önde gelen mülki amiri durumunda Koraltan, Trabzon'un mevcut sorunlarına çözüm arayanlara da destek olmuştur. Mesela Koraltan'ın valilik yaptığı dönemden evvel bazı Trabzonlu müteşebbisler, kendi imkânları ile oluşturdukları sermayelerini bir araya getirerek bir elektrik şirketi, iki de banka kurmuşlardı. Özellikle Trabzon ve Karadeniz Bankaları tamamen yerli sermaye ile oluşturulmuş varlıklardı. Bu iki kurumun tarihçesini ve o günkü mâli durumunu raporuna yansıtan Koraltan, Trabzonluların ticari zekâlarının bir ürünü olan bu oluşumları desteklemiştir.

Sonuç olarak Trabzon Valisi Refik Koraltan tarafından yazılan raporda verilen bilgilere bakıldığında, Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon'un, sosyo-ekonomik sorunlarla boğuştuğu anlaşılmaktadır. Rapordan da anlaşıldığı üzere 30-40 yıl öncesine kadar Avrupalı devletlerin konsolosluklarının bulunduğu, limanına hemen her gün yabancı gemilerin demir attığı, İran'dan gelen kervanların mallarını boşalttığı, oluşan sermaye birikimi neticesinde entelektüel bir kitlenin var olduğu ve bu sayede sanattan spora, eğitimden sağlığa hemen her alanda Anadolu'nun en canlı şehirlerinden biri olan Trabzon, artık bu hareketliliği kaybetmişti.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı *Cumhuriyet Arşivi*, Fon Kodu: 030.01 Yer No: 84.528.1

BCA, 030.18.01/ 83.45.13.

BCA, 030.18.1.2/57.70.16.

Sürelî Yayınlar

İstikbal Gazetesi

Ticari ve İktisadi Trabzon Rehberi Türkiye Salon ve İlanat Gazetesi, Amedi Matbaası, İstanbul 1927.

T.C. Resmi Gazete

Vakit Gazetesi

Yeniyol Gazetesi

Zafer Gazetesi

Raporlar

Foreign Office, 1890, Annual Series, No: 689, *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance*, Turkey, Report for the Year 1889 on the Trade of the Vilayet of Trebizond, London 1890, (By: T.B.Longworth).

Refik Koraltan Tarafından 1939 Yılında Dâhiliye Vekâleti'ne Yazılan Rapor, Yayınlanmamış Rapor, Trabzon 1939.

“Trabzon Vilayeti'ne Ait Malumat-ı İktisadiye ve İhsaiye, Trabzon Mıntıkası Ticaret Müdiriyeti'nin Ticaret Raporu”, *Ticaret Vekâleti Mecmuası*, Birinci Sene, Mayıs 1341, Numara 9, Öğüt Matbaası, İstanbul.

Basılı Eserler

Akandere, Osman, “Bir Demokrasi Beyannamesi Olarak “Dörtlü Takrir'in” Amacı ve Mahiyeti” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 9, Konya, 2003, s.5-28.

Arıkan, Mustafa, “27 Mayıs Anayasayı İhlal Davası İddianamesi Üzerine Bazı Tespit ve Düşünceler”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 74-84.

- Bal, Mehmet Akif, “Trabzon’dan Dünyaya Açılan Bir Uluslararası Aile: Nemlizadeler”, *İlkhaber Gazetesi*, 4 Kasım 2012.
- Çakıcı, Nurettin, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Trabzon’un Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6, 2018, s.331-345.
- Cumhuriyetin Onuncu Yılında İktisat Meyanında Trabzon*, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Şark Matbaası, Trabzon 1933.
- Genelkurmay Başkanlığı (Coğrafya Encümenliği), *Karadeniz Havzası Şimal Kısmı Tabii, Zirai, Beşeri, Baytari*, Cilt: 5, Genelkurmay Matbaası, Ankara 1936.
- Güler, İnci-Esra Sarıkoyuncu Değerli, “Bekir Refik Koraltan’ın Siyasi Hayatı (1889-1974)”, *Trabzon Çalışmaları Dergisi*, Aralık, Cilt: 1, Sayı: 1, 2021, s.61-73.
- Komisyon, 15.Yılda Trabzon (Doğuya En Kısa Yolun Kapısı), CHP Trabzon Halkevi Yayınları, Trabzon 1938.
- Küçükkuşurlu, Murat, “Cumhuriyet Devrinde Bir Milli Sanayi Örneği: Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketinin Kuruluşu”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2 (3), Güz, 2007, ss. 91-116.
- Sayıl, Mustafa Kemal, *Bir İş Bankalı'nın Öyküsü*, Kardeşler Matbaası, İstanbul 2004.
- TBMM Albümü*, Cilt: 1, TBMM Yayınları, Ankara 2010.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928*, Tabhane-i Amire Matbaası, İstanbul 1928.
- Türk Ticaret Salnamesi 1926-1927*, (1926), İstanbul
- Yıldırım, Özlem, “Refik Koraltan’ın Trabzon Valilik Görevi (1938-1939)”, *International Journal of Social Science*, Sayı: 65, 2018, s. 433-450.
- Yüksel, Erol, “Refik Koraltan”, *Atatürk Ansiklopedisi*, www.ataturkansiklopedisi.gov.tr, Atatürk Araştırma Merkezi, 2020.
- Yüzüncü Yılında TBMM (Oluşumu, Çalışma Şartları ve İşlevi)*, TBMM Yayınları, Ankara 2020.

Mücadele Öncesi Doğu Karadeniz Sahili (Batum, Rize, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop)

Selahattin Tozlu

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı

stozlu69@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0299-5294>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü Çeviri

Geliş Tarihi 15.11.2021

Kabul Tarihi 23.12.2021

Yayın Tarihi 31.12.2021

Doi 10.52003/etut.2021.18

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

ETÜT, Sayı: 3, Aralık, 2021, Erzurum/TÜRKİYE

<https://dergi.erasmus.edu.tr/tarih>

Before the Exchange Eastern Black Sea Coast (Batum, Rize, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop)

Selahattin Tozlu

Asst. Prof. Atatürk University, Kazım Karabekir Faculty of Education, Department of History Education

stozlu69@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0299-5294>

ARTICLE INFORMATION

Article Types Translation

Received Date 15.11.2021

Accepted Date 23.12.2021

Date Published 31.12.2021

Doi 10.52003/etut.2021.18

Atıf-Citation: Selahattin Tozlu, "Mücadele Öncesi Doğu Karadeniz Sahili", *ETÜT*, Sayı: 3, Aralık 2021, s. 85-106.

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal

ETUT, Issue: 3, December 2021, Erzurum/TURKEY

<https://dergi.erasmus.edu.tr/tarih>

MÜBADELE ÖNCESİ DOĞU KARADENİZ SAHİLİ (Batum, Rize, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop)¹

Selahattin Tozlu

Öz

Ele aldığımız çalışma, 1923 yılında Lozan’da akdedilen Nüfus Mübadelesi sözleşmesinin yürürlüğe girmesinden önce yazılan bir risalenin çeviri yazısını içermektedir. Eseri yazan kişinin kimliği belirsizdir. Bununla birlikte, yazarın kendi ifadesinden hareketle, uzun yıllar Anadolu’yu adım adım dolaştığı ve gördüğü yerler hakkında bilgi toplayan birisi olduğu anlaşılmaktadır.

Eser, 20. yüzyılın ilk çeyreği bitmeden kaleme alınmıştır. Eser Doğu Karadeniz’in sahil şehirlerine ve limanlarına ilişkin ayrıntılı ve önemli denilebilecek malumat sağlamaktadır. Kimliği bilinmeyen fakat günümüz ifadesiyle Harp Akademisi’nde bir süre öğretmenlik yaptığı anlaşılan yazarın Doğu Karadeniz’e yönelik seyahatlerindeki gözlemleriyle birlikte vermiş olduğu derslerin ortak bir ürünü olan eser, bölgenin siyasi, sosyal, iktisadi ve ticari durumu hakkında özgün bilgiler sağlamaktadır. Bilhassa Trabzon, Samsun ve Batum gibi önemli ticaret ve liman şehirlerine dair sunulan ayrıntılar dikkate değerdir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Karadeniz, Coğrafya, Seyahat Notları, Trabzon Limanı, Samsun Limanı.

Before the Exchange Eastern Black Sea Coast (Batum, Rize, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop)

Abstract

The study we are considering includes the translation of a pamphlet written before the Population Exchange agreement signed in Lausanne in 1923 came into effect. The identity of the author of the work is unknown. However, based on the author's expression, it is understood that he traveled around Anatolia step by step for many years and gathered information about the places he saw.

The work was written before the end of the first quarter of the 20th century. The position provides detailed and vital information about the coastal cities and ports of the Eastern Black Sea Region. The work, which is a standard product of the lessons given by the author, whose identity is unknown, but who is understood to have taught at the Military Academy for a while in today's expression, together with his observations in his travels to the Eastern Black Sea, provides original information about the political, social, economic and commercial situation of the region. The details on vital trade and port cities such as Trabzon, Samsun, and Batumi are particularly noteworthy.

Key Words: Eastern Black Sea, Geography, Travel Notes, Trabzon Port, Samsun Port.

Sunuş

2009 yılında basılan “*Antakya (Hatay) Tarihi Bibliyografyası*” adlı kitabımda tanıttığım Mehmed Cemal’in eserinden, o zaman ilgili yöre için mühim gördüğüm

---

¹ Mehmed Cemâl, *Anadolu (İstatistiki, İktisadi, Askeri Coğrafya)*, I, *Anadolu'nun Ahvâl-i Tabiiyesi, Dersaadet, Matbaa-i Askeriyye*, 1336 (1920), s. 7-27.

birkaç ayrıntı almış idim. Bunlar arasında; eskiden beri Antakya Türklerinin Amık Göle “*Akdeniz*” dediklerini oradan aktarmıştım. Yine Toros, Kozan ve Gâvur dağları anlatılırken; buralarda “*bir cins kaplan*” veya “*kaplana benzeyen bir hayvanın varlığını*” da araştırmacıların ilgisine sunmuşum². Sonra eserin hemen tamamını okuyarak çalışma saham ile alakalı bu aktarmayı hazırladım.

Basılış tarihi 1920 (1336) olarak gösterilen bu esere, 3 Mayıs 1921 (3 Mayıs 1337) tarihinde takdim yazısı yazılmıştır, dolayısıyla kitap 1920 yılında basıma verilmiş ve ancak 1921 yılında basılmıştır. Yazarı hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Kendi ifadesi ile; “*bu eser Anadolu’da yirmi seneden beri icra ettiğim uzun seyahatlerimde toplayabildiğim resmi ve gayriresmi malumat ile Erkânıharbiye Mektebinde iki senelik tedrisatımın hasılasıdır*”. Kitabın kapağında yazar, “*Erkânıharbiye Coğrafya-yı Sevkulceyşi, İstatistiki ve Topografya Muallimi*” olarak tanıtılmıştır. Dört cilt olarak tasarlanan eserin yalnızca bir cildi basılıdır. Diğer ciltlerin yazılıp yazılmadığı, yazıldılar ise nerede olduğu hususu da aydın değildir.

Bu kitabın “*Karadeniz*” kısmı düzenlenerek “*Doğu Karadeniz*” adıyla yayıma verilmiştir. Kitabın aslında “*Karadeniz*” başlığı vardır. Ancak yazarın ifadesi ile Karadeniz, Sinop Adası ile “*doğu*” ve “*batı*” olmak üzere ikiye ayrılır. Bundan ötürü yazının başlığı “*Doğu Karadeniz*” yapılmıştır. Kitapta verilen genel bilgiler uzun yılların gözlemidir, ancak nüfus ile ilgili kayıtlar Birinci Büyük Harbin hemen akabine aittir. Eserin evvelce kısa bir tanıtımı yayımlanmış, ancak buraya aldığımız gibi herhangi bir bilgi aktarılmamıştır³.

Doğu Karadeniz

Karadeniz’de mühim miktarda ve makbul türlerinden balık çıkar. Büyük nehirlerin ağızlarında çokça balık yumurtası ve havyar ihraç edilir. Tırabzon ile Batum arasında “*hamsi*”, “*kefal*”, ve “*kalkan*” balıklarının miktarı mühim ve cinsleri nefistir. Yeşilirmek ağzında çok miktarda balık yumurtası ve havyar çıkar.

Yazın genelde sakin geçen Karadeniz, kışın ani ve şiddetli fırtınalara sahne olmaktadır. Bu sebeple bizim eski gemici babalarımız Eylül ayında donanma ile

² Selahattin Tozlu, *Antakya (Hatay) Tarihi Bibliyografyası*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü Yay. Elazığ 2009, s. 154.

³ Eserin kısa bir tanıtımı şuradadır: Bayram Çetin, “Tarihi Coğrafya Bakımından Az Bilinen Bir Kaynak: Anadolu-İstatistiki, İktisadi ve Askeri Coğrafya (1. Cilt)”, *Turkish Studies*, 14/4, 2019, s. 785-805. Bu tanıtımda, eser “*Anadoluculuk akımı*” içinde değerlendirilmiş ise de, bunu doğrulayacak herhangi bir bilgi yoktur.

İstanbul ve Sinop limanlarına çekilir, Mart dokuzuna kadar buralarda kışı geçirirlerdi. Mart dokuzundan sonra özel merasim ile yine Karadeniz'e açılırlardı. Bugün birçok devlete sahillik eden Karadeniz, o zamanlar bir Osmanlı gölü halinde idi.

Ancak yazın deniz büsbütün sakin değildir. Genelde çok sıcak olan hava bazen bozarak şiddetli lodos fırtınalarına sebep olur. Hava rasat merkezlerinin bulunmaması dolayısıyla, böyle ani fırtınalarda birçok deniz vasıtası zayi olur ve gemiciler denize batar.

Karadeniz'in fırtınası dikkate değer olup; yazın kuzey, kışın güney sahili daha çok fırtınalıdır. Doğu Karadeniz kısmında sis, batı kısmında sisle karışık tipi denizi ekseriye örter. Sinop Adası ile Anadolu sahili doğu ve batı olmak üzere iki kısma ayrılır.

Düz ve arazisi pek az olmasına rağmen manzarası hayallerin üstündedir. Sürekli ormanlık, ağaçlık, ekilmiş arazi, yemyeşil dağlar, oldukça dik yamaçlardaki tarlalar, sahili kaplayan sisler arasında beyaz bina kümelerinden müteşekkil iskeleler, köyler ile hemen her tarafa dağılmış ve fındık, portakal, limon ağaçlarının arasına sıkışmış beyaz badanalı muntazam bina edilmiş evler, derin vadilerin ağzlarındaki ufak sahil kumluklarının kenarına yanaşmış, bazen sahile çekilmiş deniz vasıtalarının güzel manzarası cidden seyre şayandır.

Bu güzel sahilin arkası duvar gibi Rize Dağlarıyla kapanmıştır. Yazın sahildeki rutubet fazlalığından oluşan boğucu hararet, pek çalışkan olan, denizle daimi mücadele ile asabileşmiş sahil ahalisini bu yüksek dağlar üzerindeki yaylalara çıkmaya mecbur eder. Yaylaların gerisi ise yüksek ve karlı tepelerden oluşmuş olup, ekseriye yoğun sis ve duman yığınları arasında korkunç şairane manzaralar gösterir.

Bu sahilde rutubet çok fazladır. Bilhassa kışın hava pek mülayim ve mutedildir, sahile kar pek nadir olarak düşer. Yazın sıcak çok olduğu halde ekseri yağmur yağar, işte bu rutubet otların kurummasına engel olduğu için yaz ve kış etraf sürekli yeşilliktir. Sahilin bu güzelliğine rağmen ırmak ağzlarındaki su birikintileri bataklıklar oluşturarak havayı kötüleştirir ve “*ısıtma (sıtma)*” hastalığına sebep olur.

“*Çürüksu*” kasabasından başlayan şirin Doğu Karadeniz sahilinin güzellik merkezi Rize'dir. Batıya doğru gidildikçe hava değişmeye başlar. Tırabzon'da “*limon*” ve “*portakal*” ağaçları kışı açıkta geçirebilir ise de güzel meyve vermezler. Giresun'da ise açık saksıda yaşar. Batum'da Ruslar “*muz*” ve “*hurma*” gibi sıcak

bölge ağaçları yetiştirdiklerine göre, Rize mıntıkasında da bu tür ağaçlar yetiştirmek mümkündür.

Samsun'da mutedil bölgelere mahsus çiçek ve bitkiler yaşar. “Vona”dan itibaren ormanlık azalmağa başlar ve Samsun ile “İncir Burnu” arasında çıplak bazı kısımlara rastlanır.

Anadolu sahili her ne kadar “Kopmuş Burun”dan başlamakta ise de, Poti ve Batum limanları Tırabzon sahiliyle iktisadi münasebette bulunduğu; Van ve Güney Azerbaycan’a da iskele olduklarından Anadolu için önemlidir. Ancak “Riyon Nehri”⁴ girişinde ve havası ağır küçük bir kasaba olan “Poti”, Batum kadar önemli değildir⁵.

Batum

Güzel bir limanı vardır ve bütün Kafkasya demiryollarının başında bulunduğu için önemlidir. Şehir ufak ise de gayet muntazam ve mükemmel yapılmıştır. Bütün sokakları geniş ve kenarları ağaçlı, kaldırımli, orta yerleri çakıl döşenmiş olduğundan, çok yağmur yağmasına rağmen asla çamurdan eser yoktur. Sıcak bölge bitkileri, her nevi çiçek ve ağaçlarla süslü dağlar arasında elektrikler ile parlayan bu güzel şehirde on kadar mükemmel otel, güzel hamamlar, “bulvar” denilen sahil boyunca uzanmış bir km. uzunluğunda park ile suni bir göl kenarındaki ikinci bir park; belediye dairesi, müze, postahane, istasyon, büyük Rus kilisesi, mükemmel kolej ve hastahaneler şehrin en iyi binalarıdır. Binalar genellikle Rus tarzında taştan ve gayet sağlam ve sıhhi olarak yapılmıştır. Şehrin güneybatı kenarında pavyon tarzındaki mükemmel kışlaları, limanda depo ve antrepoları, şehrin limanına hakim burun üzerinde bu defa tahrip edilen istihkâmı, birçok kulüp ve tiyatro ve sinemaları, bir sebze meyve hali ve “Türk Çarşısı” denilen bir pazarı vardır. Şehirde iki cami, bir İslâm, birçok Hıristiyan mektebi vardır. Batum’un 15.000 kadar olan ahalisinin beşte biri Türk, Müslüman Gürcü ve Acemlerden oluşur. Şehrin asıl ticaret istasyonu, ticaret rıhtımının gerisinde

⁴ Osmanlıların Faş, Rusların Poti dedikleri şehre akan nehirdir. Suyun yüzlerce yıl sahile getirdiği toprak sebebiyle Riyon (Poti) kasabası birkaç kere yer değiştirmiş ve sürekli sahile taşınmıştır. 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbinde Faş (Poti) Limanı’nı alan Ruslar, bu nedenle umduklarını bulamamış ve 1878 yılında Berlin Anlaşması ile Batum limanını alarak Poti’den umduklarını bu liman sayesinde elde etmişlerdi. Ancak Ruslar, Batum’u “serbest liman” yapacaklarını anlaşmaya yazdırdıkları halde buna uymamış ve bilahire burayı tahkim suretiyle işgal etmişlerdi (Selahattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Anayolu (1850-1900)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997, muhtelif sayfalar).

⁵ Buraya kadarki bilgiler M. Cemal, *Anadolu (İstatistikî, İktisadî, Askerî Coğrafya)*, s. 8-10.

“*Davarna İstasyonu*” olup, burada mühim depolar ve bilhassa birkaç milyon gaz ve mazot alacak depolar vardır.

Batum’un en mutena mesiresi kuzey sahilindeki “*Çakova*” mevkiisidir. Burası mükemmel ve süslü köşklerden oluşan çok güzel bir yerdir. Batum’dan sonra düz, ağaçlık ve çoğu yeri bataklık olan bir arazi “*Çoruk Nehri*” ağzını oluşturarak “*Makariyal*” mevkiisine kadar devam eder. Buradan sonra artık “*Rize Dağları*” başlamış olur. Bunun biraz ilerisinde “*Liman*” denilen bir demir yeri vardır ki, işte bunun bir buçuk km. ilerisinde ve “*Kavandarı Tepesi*”nin (1204 m.) eteğinde “*Kopmuş Burun*” vardır. Burası denize doğru çıkmış gayet dik burun olup, bir parçası denize doğru uçmuş olduğu için böyle adlandırılmıştır. Bu burun önünde deniz 30 kulaçtır. Buradan sonra sırasıyla ve ufak vadiler eteğinde “*Aba Salah, Ebu Salah*”, “*Orta Hopa*” ve nihayet ufak bir koy içinde ve “*Askoros Deresi*” ağzının kuzeyinde Hopa kasabası vardır.

Hopa

370 metre yüksekliğinde bir tepenin eteğinde ufak bir düzlükte, daimi yeşil bir kasabadır. 800 haneden oluşan nüfusu tamamen Müslüman olup 4.000 kadardır. Mühim bir pazar kurulur. Limanda beş on sandal ile daimi surette dört beş yelkenli kayık bulunur.

Bundan sonra “*Peronit Burnu*” dolaşarak Arhavi Nahiyesinin merkezine varılır.

Arhavi

“*Arhavi Deresi*”nin ağzında bulunan açık limanda birkaç kayıktan başka vasıta yoktur. Arhavi Deresinin yamaçları gayet dik olduğu için, Kafkasya’dan sahil boyunca ilerleyecek düşmana karşı ilk müdafaa hattını bu vadinin güney sırtları teşkil eder.

Bu sırtlardan sonra ve bu vadiye paralel “*Abu-Viçe*” ve “*Peshila Dereleri*” de birer müdafaa hattı olup, birbirine iki km. kadar yakın olan “*Abu (Âb-ı Süfla)*” ve “*Viçe*” köyleri vardır. Bundan sonra yine mühim bir müdafaa hattı olabilecek “*Büyük Dere*” ağzı, daha sonra bir demir yeri olan “*Saydul (Sabu) İskelesi*”, sonra da “*Atina Deresi*” ağzında Atina⁶ gelir.

⁶ Şimdi Rize iline bağlı Pazar ilçesinin merkezidir.

Atina

Aynı addaki derenin ağzındaki kumluktur. Her ne kadar kaza merkezi ise de, 35 evli ve birkaç dükkânlı bir köydür. Limanında birkaç sandal bulunup, buraya gelen yelkenli kayıklar “ceviz”, “üzüm”, “fındık” ve “meyve” taşır. Bu bölgede özellikle “bal” meşhurdur. Atina civarında “Kızkalesi” adında denizin içinde bir kaya vardır. Sonra “Kemer Burnu” dolaşarak “Mapavri Nahiyesi”ne⁷ varılır ki, buradan Rize’ye kadar adeta bir kasaba gibi olur, köyler birbirini takip eder. Rize’ye gelmeden güzel bir müdafaa hattı olan “Askoros (Taşlı Dere)” ağzı geçilir⁸.

Rize

“Askoros” ve “Piribos Burnları” arasında doğu sahili kumluk, batı sahili dik ve umumiyetle arkası yüksek sırtlarla kapalı geniş bir koy kenarında ekseriya dalgalı bir limandır. Limanda her an birçok deniz vasıtası ve yüz kadar sandal, birçok yelkenli kayık ve birkaç mavna mevcuttur. Ticareti oldukça işlek olan iskele civarı sığ olup, gemiler uzakta demirlemeye mecburdur. Sahil her tarafta limana hâkimdir.

Karadeniz’de Osmanlı sahilinde mevcut 19 deniz fenerinden en doğuda bulunana Rize’de Piribos Burnu üzerindedir. Yüksekliği 59 kadem olup, altı milden görülmektedir. Limana yıllık 5.000 ton miktarı ithalat, 2.500 ton ihracat vaki olmaktadır.

Rize, İspir üzerinden Erzurum’a en kısa mesafede bir liman olduğundan önemlidir.

Şehirde 3.000 hane, 450 dükkân, 8 cami, 3 kilise, bir sultani ve birçok mektep ile üç Rum mektebi, bir eski kütüphane, bir hükümet konağı, askeri depo ve belediye hastanesi vardır. Yapıları mevkisinin güzelliğine nazaran pek geri ve hayat iptidaidir. İmar kabiliyeti fazladır. Evler birbirinden çok ayrı, etrafları geniş portakal ve limon bahçeleriyle çevrilidir. İlkbahar ve yaz yağmurlu ve rutubetli olup, en güzel mevsim sonbahardır ki, Aralık (Kanunievvel) sonuna kadar sürer. Kış ise çok mutedil olduğu için şehir daima bir sakinlik içindedir. Şehirde sanayi; “keten bezi” imali ve ufak kayık inşasından ibarettir. Rize yöresinde “sıtma” ile “romatizma” vardır. Yazın “ishal”, “dizanteri”, “mide rahatsızlıkları”, “solunum yolları hastalıkları” ve bir miktar da “fırengi” mevcuttur.

⁷ Şimdi Rize iline bağlı Çayeli ilçesidir.

⁸ M. Cemal, *Anadolu (İstatistikî, İktisadî, Askerî Coğrafya)*, s. 11-12.

Rize'den sonra “*Erik Limanı (Tersane)*”, “*Fıçı Burnu*”, güzel bir ihraç noktası olabilecek “*Sarısu (Kalopotamus)*”, “*Baltacı*”, “*Solaklı Dereleleri*”nin ağızları duvar gibi olan sahil sırtlarını takiben geçilir.

Bu sular Rize yöresine hareket edecek hasımlara karşı pek mükemmel birer müdafaa hatlarıdır. Solaklı Deresinin ağzının doğu sırtlarında hafif meyilli bir tepe üzerinde Of kasabası vardır.

Of

Ufak ve şirin bir kasaba olup, ahalişi vatana sadakat ve mertlik hasletleri ile öne çıkmışlardır. Büyük Harpte Oflular, Rus müfrezelerine karşı pek mühim müdafaaada bulunmuş ve kadınları bile harp hattına kadar muharebelere cephaneye ve yiyecek taşımışlardır.

Sahil aynı sarplıkta devam ederek “*Humurgân Deresi*” ağzını geçip “*Sürmene (İrakli) Limanı*”na gelinir.

Sürmene

Bütün kazanın ismidir. Kazanın idare yeri “*İrakli Deresi*” ile burnu arasında bulunan “*İrakli Çarşısı*”ndadır. Bu yöredeki en büyük kasaba “*Humurgân*”dır. Telgrafhane, gümrük ve belediye buradadır.

İrakli Limanı oldukça mahfuz bulunduğundan her sene elli altmış yelkenli gemi kışı geçirmek üzere buraya gelir. Ahalişi silahşor olduğu gibi denizcilikleri dillere destandır.

Sürmene, Tırabzon'a 30 km.lik bir şose ile bağlıdır ve Tırabzon limanı için burası Polathane (Akçaabat) kadar önemlidir. Tırabzon'un tahkimi halinde buranın ihmali caiz olamaz.

İrakli Burnundan sonra “*Falikoş Burnu*”, “*Arsen*” ve “*Yomra İskeleleri*”, “*Kovata Limanı*” ve “*Kovata Burnu*” dolaşılıp “*Kampüs (Kopus) Burnu*” geçilerek Tırabzon limanına vasıl olunur⁹.

Tırabzon

Karadeniz'deki Osmanlı limanlarının en mühimi olup; Erzincan, Erzurum, Van ve Bitlis havalisinin iskelesi ve İran-Erzurum transit ticaretinin başlangıcıdır. Her ne kadar İran transit ticareti bugün kısmen Batum yoluyla yapılmakta ise de burası da az çok mevcudiyetini korumaktadır.

⁹ M. Cemal, *Anadolu (İstatistiki, İktisadi, Askeri Coğrafya)*, s. 12-14.

Tırabzon, Doğu Anadolu'nun en mühim iskelesi olup; halen Hamsi Köyüne kadar bir dekovil hattı ile Erzurum ve Erzincan'a askerî ve ticarî güzel bir şosesi vardır. Doğu Anadolu'da Erzurum havalisinde birikecek bir ordunun gerek menziline ve gerek büyük bir askeri kuşatma ile yan ve gerilerine tesir etmek mümkün olduğundan, özellikle limanı tamamlanır ve Doğu Anadolu demiryolları inşa edilerek İran ticaretine serbestlik verilir ise, önemiyle uygun şekilde tahkimi gerekecektir.

Tahkimat noktaları yüksek bataryalar için “*Boztepe*”, “*Soğuksu*”; alçak bataryalar için “*Kampus Burnu*”, “*Kasarna Deresi*”nin bir km. doğusundaki burun ile ikinci derecede “*İrakli Sırtı*”, “*Kovata Burnu*”, Polathane'nin “*Covana Burnu*” en uygun yerlerdir. Bu tahkimat hava saldırılarına karşı oldukça faydalı ise de, denizaltı araçlarına karşı limanı emniyette tutamaz.

Tırabzon İskelesi

“*Değirmen Dere*”nin getirdiği çer çöple dolmakta olan liman, askeri kumandanlarından Hasan Paşa'nın teşebbüsüyle (zannedersem 1886'da) “*Elusa Burnu*” önünde yapılacak bir rıhtım ile ayrılmak istenilmiş ise de çok az amele çalıştığından ve inşaat ilkel bir tarzda olduğundan yirmi senede ancak 60 metre kadar denize doğru ilerlemiştir. Son Rus istilasında bunun önüne Ruslar bir eski vapur batırarak rıhtımı hayli uzatmış olduklarından, liman, dere çöplerinden az çok kurtarılmış ise de, taranmadığı için bugün orta yerinde ancak 3-4 kulaç su mevcuttur. Bu sebeple büyük vapurlar limana giremez. Küçük vapurlar batırılmış vapurla yapılmış rıhtıma yanaşırlar ise de, kötü havalarda bütün vapurlar Polathane Limanına sığınmaya mecbur olurlar. Bundan başka gümrük önünde ayrıca bir kayık rıhtımı ile gümrük ambarları vardır. Limanda daimi surette 400 kadar sandal, kayık ve mavna ile 15-20 motorlu gemi ve yüz kadar ufak, büyük yelkenli gemi mevcuttur. Sandallar gümrük önüne ve “*Arafil Boyu*”ndaki kumluğa çekildiği gibi, gemi ve motorlu takalar Değirmen Deresindeki tamamlanmamış iskeleye bağlanırlar. Şehrin kuzeyinde “*Moloz Boyu*” denilen yerde bugün sular altında kalmış eski bir liman harabesi mevcuttur. Bunun civarındaki “*Mumhane İskelesi*”ne pek çok sebze ve yemiş sandalları yanaşır.

“*Tırabzon Feneri*” 20 saniyede bir defa devreder, 105 kadem yüksekliğinde olup 16 milden görülür. Fenerin mevkiisi 41 derece 10 dakika kuzey enleminde, Gironoviç'e göre 39 derece 45-48 dakika doğu boylamındadır.

Tırabzon limanına yıllık 600.000 ton hacminde 9.000 gemi gelir. Bunlar Osmanlı, İngiliz, İtalyan, Fransız, bilhassa Yunan sancakları taşır.

Tırabzon eski bir kasabadır, pek çok eski eseri vardır. “*Moloz Limanı*”, duvarlarından bir kısmı görülen suru, Ortahisar ve Ayasofya Camileri bunlardandır.

Şehirde 8.000 ev, 19 cami, 10 kilise, sultani ve birçok mektep, 3 matbaa, 4 kitapçı; hastahane, belediye bahçesi, 10 kadar güzel otel, kışla ve askeri hastahane, bir tiyatro, güzel muntazam bir sinema binası, birçok güzel gazino ve lokanta vardır. Hamamları gayet geniş ve güzeldir.

Şehirde 50.000 nüfus vardır. Bunun 32.000’i Türk, 13.000’i Rum, 5.000’i Ermeni, 84’ü Yahudi olup, bir miktar da İranlı yaşamaktadır.

Şehrin dışarıdan manzarası güzel ise de sokakları çok kötü düzenlenmiştir. “*Kabak Meydanı*”, “*Ortahisar*”, “*Millet Bahçesi*”, “*Arafil Boyu*”, Değirmen Dereye uzanan ve “*Uzun Yol*” denilen caddeden başka yerlerde araba çok güç geçer. Şehirde birçok fayton olup daima “*Soğuksu Mesiresi*”, “*Değirmen Dere*”, “*Cevizlik*”¹⁰ ve Polathane’ye gidip gelirler.

Tırabzon’un en kötü yeri Çarşı Mahallesinin Kuzgun Deresi civarıyla İmaret Deresinin geçtiği Mağara Mahallesidir. Bu iki dere üzerinde ve büyük caddede iki yüksek sanatsal köprüden başka faydalı bir şey yoktur. Ruslar işgal sırasında bazı yollar açarak caddeleri genişletmeye çalışmışlar ise de tamamlayamamışlardır.

Yarım saat mesafedeki Soğuksu ve Zağnos mevkilerinde güzel köşkler ve çam ormanları mevcut olduğundan çok birer sayfiye teşkil ederler.

Sıhhi Durum

Tırabzon evlerinin bir kısmı ahşap, bazıları kerpiç dolma ve kireç sıvalı eski tarzda ise de, bir kısmı ve özellikle Boztepe tarafındakiler muntazam ve taştan yapılmıştır. Çoğu evlerin ve bilhassa Kabak Meydanı cihetindeki hanelerin bahçeleri vardır. Soğuksu Sayfiyesinin köşklere muntazam ve güzeldir.

Şehirde lağım ve kanallar mevcut olduğu gibi, bazı caddelerin kaldırımları var ise de çamur eksik değildir.

Tırabzon’un suları bol ve güzeldir. “*Kasarna Maden Suyu*” gayet faydalı ve maden suyuna (vişi) denktir. Bu suda demir ve karbonik asit vardır. Havası pek mutedil ve sağlıklı ise de nemlidir. Kış Ocak (Kanunısani) ayından başlasa da Mart sonuna kadar yağmur yağar, kar ender olarak düşer. İlkbaharda çok sis olur, bu

¹⁰ Şimdi Maçka ilçesinin merkezidir.

sebeple “nezle” eksik olmaz. “Felç”, “kadınlarda asabi rahatsızlık”, “romatizma”, “asabi hastalıklar” görülmekte ise de, yöresel ve bulaşıcı hastalıklar çok zaman devam etmez. Son zamanlarda verem ve firengi artmaktadır.

Şehirde memur ve hususi 14 doktor, 10 eczahane ile 3 dişçi vardır.

Sanayi ve Ticaret

Tırabzon ahalisi çok çalışkan ve faaldir. Burada pek çok ve büyük Müslüman tüccar ve sermayedarlar vardır. Koyunculuk, debbağlık, doğramacılık, demircilik, dokumacılık hayli gelişmiş ise de büyücek bir demirhane ile kayık ve gemi tezgâhlarından başka mühim fabrikası yoktur.

Birçok sigorta şirketi, banka ve banker, birçok vapur acentesi (Osmanlı, Yunan, Mesajeri (*Fıransız Mesajeri Maritimes*), Loyd (Nemçe/Avusturya Loyd/Lloyd’s), Pake (*Fıransız Paguet*), Rus, Rus Karadeniz) mevcuttur.

Gümrük Baş Müdüriyeti, Posta Baş Müdüriyeti, Reji Nezareti, Duyun-ı Umumiye Müdüriyeti ile İngiliz, Alman, Belçika, İspanya, Cemahir-i Müttefika (Amerika), Fransa, Yunan, Felemenk, Rus, İtalya ve İran konsoloslukları vardır.

Tırabzon Limanından sonra “*Kasarna*”, “*Hacıbeşir*”, “*Sera Dereleri*”nin ağızlarını takiben “*Kalamiha (Kamama) Deresi*” ağzında Tırabzon’un en emin limanı olan “*Polathane Limanı*” vardır. Kalamiha Deresi son savaşta Tırabzon’un düşmesinden sonra uzun müddet müdafaa hattı vazifesi görmüştü. Bu civar halkı pek ziyade savaşçı ve cesur olduğundan, savunma işinde büyük hizmetler gördüler. Şayet Büyük Rusya kurulmaz ise, Kafkas küçük hükümetlerinin son istila hedefi ancak buraya kadar olabilir.

Polathane¹¹

Tırabzon’a iki saat mesafededir. Güzel bir şosesi vardır. Burada pek çok tütün çıktığından birçok tütün ambarı, Reji İdaresi, hükümet dairesi, rüştiye mektebi gibi kurumlar ile beyaz badanalı binalar, ağaçlar ve bahçeler arasında çok güzel bir manzara gösterir. Kazadan yıllık 2.000.000 kadar çıkan tütün, türü itibarıyla Bafra’dan sonra birinci derecededir. Polathane’de 800 evde 4.000 kişi yaşamaktadır. Bir Millet Bahçesi ile iki şadırvanı vardır. Her Salı günü pazar kurulur. Etrafında birçok zeytin ağacı vardır. Limana bağlı 20-30 sandal iskelesinde mevcuttur.

¹¹ Şimdi Akçaabat ilçesinin merkezi olup, esas itibarıyla limanın adıdır.

Kasaba'nın civarında vaktiyle limanı müdafaa için yapılmış birçok kale vardır ki, bunlardan bir tanesi beyaz taştan yapıldığı için “*Akçakale*” denir.

Bu kaleye izafeten bütün kazaya “*Akçaabat*” denir. Polathane'nin gerisinde “*Karadağ*” mevcuttur ki en yüksek yeri “*Hıdır Nebi Kayası*” (1540 m.) olup, denize doğru çıkarak “*Yoros Burnu*”nda son bulur, burada 10 saniyede bir dönen 98 kadem yüksekliğinde bir deniz feneri olup 16 milden görülür.

Yoros (Yaros) Burnundan sonra deniz tekrar içeriye doğru girerek “*Fol Deresi*” ağzındaki “*Büyük Liman*”a varılır.

Vakfikebir

Çoğu rüzgârlardan, özellikle gündeğusu ve poyrazdan korunaklı ve büyük bir daire şeklinde olduğundan Büyük Liman denilmiştir. İlbaharda havası düzensiz, yazları çok sıcaktır.

Kaza merkezine “*Fol*” denir, elli altmış dükkân ile aralıklı yüz iki yüz haneden oluşur. Burada on kadar kayık mevcuttur.

Büyük Limanın dâhilinde ve batı sahilinde “*Şarlı İskeleyi*” (*Şarlı Pazarı*) adlı bir iskele vardır.

Şarlı

“*Beşik Dağı*” denilen ağaçlık bir tepe eteğindeki düzlükte gayet güzel manzaralı bir köydür. İki fırın, yirmi kadar dükkânlı güzel bir çarşısı vardır ki, kayıklar kumanya almak üzere çoğunlukla buraya uğrarlar. Burada dört beş kayık mevcut olup sahilin kumluk olan iskelesinde durur. Çarşısında öteberi bulunur. Hele “*tereyağı*” burada pek nefistir. Fakat “*Akhisar Deresi*”nin sahilde oluşturduğu ettiği bataklıktan dolayı yazın havası kötüdür.

Köyün pazarından başka Akhisar Deresinin vadisinde ve arazinin arızasından dolayı dört beş saatte varılan “*Şarlı Pazarı*” denilen bir pazar daha vardır. Bu civarda “*Tonya*” denilen taşlık bir mıntıka vardır ki ahalsi silahşorlukla meşhurdur.

Şarlı'dan sonra “*Zeytin*” ve “*Kale (Görel) Burunları*” dolaşılarak “*Görel Deresi*”nin ağzına gelinir. Burada Görel kasabası vardır.

Görel

Kasabanın ismine “*Eleğü (Elevü)*” derler. İlbaharı sisli, yazı “*dağ yeli*” denilen rüzgârların eklenmesiyle tahammül edilemez hale gelir. Meyvelerden

özellikle “üzüm”, “armut”, “elma” ve “ceviz” çoktur. Kasabada 300 hane, 300 dükkân ve 8 fırın vardır.

Ahalisi zayıf bünyeli ve birçok hastalığa müptela, ısıtılmalı olup tifo hastalığı çoktur. Görele’den sonra meşhur “*Harşid Deresi*”nin ağzı geçilerek Tirebolu kasabasına varılır.

Tirebolu

Abana Dağının eteğinde amfiteatr şeklinde, sahili girintili çıkıntılı olduğundan burası Karadeniz sahilinden ayrı bir manzaraya sahiptir. Şehir üç burun üzerine kurulmuş üç kısımdan ibarettir, “*Tirebolu*” tabiri de buradan gelmiştir. Birinci kısım “*Kaledibi*” adında olup ufak vapurlar ile hacmi büyük gemiler buraya girerler. İkinci kısım asıl şehrin kurulu olduğu burun, iki tarafında iki küçük limancık teşkil eder ki, buralara küçük deniz vasıtaları girer. Üçüncü kısım ise yine her çeşit geminin sahile yakın gelmesine müsait ve batıda limandır. Havası çok güzel olduğundan ahalisi kuvvetli bünyelidir, seksen doksan yaşında pek çok adam vardır.

Civarı tamamen ormanlık olan bu kasabada pek çok gemi ve kayık imal edilir. 600 hane, sekiz cami, iki Rum kilisesi, 350 dükkân, 15 fırın, sekiz değirmen, bir hamam ve bir kışla deposu vardır. Buradan çok miktarda “*findık*”, “*pirinç*” ve “*kereste*” ihraç edilir. Tirebolu feneri 78 kadem yüksekliğinde olup on milden görülür. Buradan sonra “*Zifir (Zifere) Limanı*” dâhilinde büyük pirinç çeltikleri bulunan havası çok kötü “*Esbıye*”, “*Yağlıdere*” ağzı ve “*Çam Burnu*” geçilerek Giresun’a varılır.

Giresun

Tamamen büyük fındık ve sair ağaçlardan oluşan ormanlık bir sahanın merkezinde ve bir kaya üzerine kurulmuş güzel bir şehirdir. Burasını Kaptan Yorgi¹² adındaki bir belediye reisi ıslah ve imar etmiş olup, sokakları gayet muntazamdır. Şehirde ufak fakat güzel belediye bahçesi vardır.

Giresun’un kurulmuş olduğu sırtta “*Akropolis*” denilen kale harabesi vardır. Kalenin kuleleri ve bazı duvarları, bir kapısı, buruna doğru olan yerinde bir amfiteatr, bir mağaza ve suyu güzel bir “*ayazma (kuyu)*” mevcuttur. Kasaba bir sırt

¹² Kaptan Yorgi, oldukça abartılmış bir belediye reisidir. Kaptan’ın hayatı vs. için bk. Sezai Balcı, *Giresun Rumlari ve Gayrimüslim Bir Belediye Başkanı: Kaptan Yorgi Konstantinidi Paşa*, Libya Yayınları, İstanbul 2012.

üzerindedir, arka tarafı tamamen ormanlık olduğundan manzarası cidden güzel ise de, Umumi Harpte bir kısmı yanmış olduğundan bugün eski imarı tamamen bulunmamaktadır. Giresun'un 4 km. kuzeyinde “*Giresun Adası*” adlı üzerinde bir kale harabesi ile manastır enkazı bulunan bir ada mevcuttur.

Giresun, Karahisarışarki'ye üç gün mesafede ve güzel bir şose ile bağlı olduğu gibi; Eğin, Divriği ve Arapgir yörelerinin hayvan yolcuları buradan gelir giderler. Bu sebeple liman ticari bakımdan önemlidir. Ancak bugün açık olan ve bilhassa karayel rüzgârlarına maruz kalan liman, şehrin kuzeyindeki denize doğru uzamış kayalıklardan yararlanılarak az bir masrafla çok güzel bir liman haline getirilebilir.

Liman feneri 194 kadem yüksekliğinde olup 12 milden görülür. Şehirde 3.800 hane, 34 cami ve mescit, 39 medrese ve mektep ve tekke, 17 kilise, 3 hamam, 600 dükkân ve mağaza, 11 gazino, 5 lokanta, 3 otel, 14 meyhane, 89 kahvehane ve mükemmel bir hükümet konağı vardır.

Ahalisi 8.000 Türk, 7.500 Rum ve 1.000 Ermeni'den ibaret olarak 16.000'den fazladır.

Giresun'un “*findık*”, “*mısır*” ve “*fasülye*” ihracatı önemlidir. Limana yıllık 390 bin tonluk 380 vapurla birkaç yüz yelkenli gemi uğrar¹³.

Ordu

Giresun'dan sonra gelen Ordu mamur bir kasaba ise de askerlikçe uygun değildir. Ancak yıllık çok miktarda “*findık*”, “*mısır*”, “*arpa*”, “*çavdar*”; bilhassa 250.000 kıyye “*tereyağı*”, 320.000 kıyye “*peynir*”, 20.000 kıyye “*bal*” ürettiği için ticareti kuvvetlidir. Her Çarşamba şehrin muntazam dükkânlarının bulunduğu deniz kenarındaki çarşısında pazar kurulur. Buranın iskelesinde 40-50 kayık mevcuttur. Ordunun havası sıcak, yazın suyu çok azdır. Fakirler sarnıç suyu içmeğe mecburdur. Zenginler ise “*Keçi Suyu*” denilen bir suyu içerler. Kasabanın binaları muntazam, sokakları düzgün ve temizdir. Ufak bir kayık iskelesi vardır.

Vona (Kozagzı)

Ordunun hemen yakınında meşhur “*Vona Limanı*”¹⁴ vardır. Burası doğu rüzgârlarından ve hemen bütün fırtınalardan korunaklı, gayet güzel sahili olan hoş bir limandır. Bu liman gemilerin barınmasına yardım edeceği gibi, gerek ticaret ve gerek harp filoları için mühim kömür ve su mevkisi seçilmeye çok müsaittir.

¹³ M. Cemal, *Anadolu (İstatistiki, İktisadi, Askeri Coğrafya)*, s. 14-20.

¹⁴ Vona, şimdiki Perşembe ilçesinin merkezidir.

Vona'nın merkezi “*Kozağzı*” olup, burada 40 kadar hane ve 50 kadar dükkânlı bir çarşı ve bir telgrafhane mevcut olup, iskelesinde 15 kadar kayık bulunur.

Kozağzı'ndan sonra Anadolu kuzey sahilinin denize doğru en sivri burun teşkil ettiği “*Vona (Çam)*”, “*Yasun Burnları*” ve bunlar arasında “*Hunyat Kalesi Adası*”, “*Çaka İskelesi*” geçilir ve güney batıya doğru yön değiştirerek Fatsa kasabasına varılır.

Fatsa

“*Bolaman Irmağı*” ağzında düz bir arazide olup, çok kötü sıtmalı havaya sahip bir kasabadır. Kasabada 400 hane, bir hamam, 200 dükkân, 5 han, 12 fırın, 1 gazino, 1 otel, 1 medrese, 3 cami, 3 kilise, 1 eczahane, 6 çeşme, 12 kahve ile bir Millet Bahçesi vardır.

Kasaba iki km. uzunluğunda dar ve uzun olup, iki adet güzel demir köprü başlıca eserlerindedir.

Fatsa Limanının önünde “*Değirmenci Burnu*” karşısında deniz kayıkları olduğundan, deniz ortasında beş milden görünen bir fener vardır.

Fatsa'dan sonra “*Taşhane Burnu*” ile bir liman teşkil eden Ünye kasabası gelir. Buradan Niksar'a kadar bir şose bulunduğu için ticareti önemlidir.

Ünye

Meyilli bir tepe üzerindedir. Demirden bir iskelesiyle “*Taşbaşı*” mevkisinden Rum Mahallesinin “*Dereagzı*”na kadar 250 metrelik bir rıhtımı vardır.

Kasabada 2.000 hane, 11 cami ve mescit, 1 medrese, 1 tekke, 3 kilise, 2 han, 370 dükkân, 157 mağaza, 21 fırın, 42 kahve, 2 gazino, 3 değirmen, 4 hamam, 2 meyhane, iki rakı fabrikası, bir eczahane ve bir kütüphane bulunmaktadır. Meyvesi bol ve ticareti önemlidir.

Buranın deniz inşaatı bahriyesi pek mükemmeldir. Birçok gemi ve sandal imal olunur. 1887 (1303) yılında burası bir yangın ile harap olmuş idi.

Taşhane Burnundan sonra artık arazi alçalmaya başlayarak Kızılırmağın geniş ve ağaçlık ve özellikle Çarşamba Ovası adıyla bilinen deltası dolaşmaya başlanır. Deltanın çıkıntı yerlerinde “*Çaltı*” ve “*Çive Burnları*” denen bunlar var ise de, halk arasında Çive Burnuna “*Büyük Çaltı*” denir. Çive Burnunda on dört milden görünen “*Çaltı Feneri*” adlı fener mevcut olup; deniz, nehrin getirdiği pislikler ile sıg bir hale geldiğinden, gemiler beş milden daha yakına yanaşamazlar. Yeşilirmak ağzından Çarşamba'ya kadar kayıklar girmektedir. Ancak burası temizlenir ise

geliş gidişe çok uygun bir hale konulmuş olur. Buradan sonra Karadeniz’de Anadolu sahilinin en güzel ve Tırabzon’dan sonra en işlek limanı olan Samsun’a varılır.

Çarşamba

Kızılırmak ağzından 27 km. içerde, nehrin iki tarafına kurulmuş ve iki mahalle birbirine bir köprü ile bağlanmıştır. Arazisi düz ve ağaçlık, evleri dağınık ve havası çok ağırdır.

Kasabada 1.300 hane, 500 dükkân, 10 fırın, 3 hamam, 3 gazino, 47 kahve, 5 han, 8 cami, 5 medrese, 8 mektep, 1 tekke ve 3 kilise vardır.

Kızılırmak Nehrinde “*Cırmık*” denilen 65 kayak mevcut olup kasaba ile deniz arasında işlerler¹⁵.

Samsun

Orta Anadolu’nun bütün Yeşilirmak ve Kızılırmak havzalarının iskelesi olduğundan fevkalade önemli bir iskeledir. Amasya ve Tokat sancaklarıyla; Sivas, Harput vilayetlerinin ve kısmen Diyarbakır vilayetinin iskelesidir.

Samsun eskiden beri önemli bir yerdir. Eski mevkisi üç km. kadar kuzeybatıdaki sırtlar üzerinde “*Kara Samsun*” adıyla bilinen ve bugün bazı harabeleri bulunan yerdedir.

1869 (1286) yılında büyük bir yangın¹⁶ ile büyük kısmı yandığı için, sonradan düzenlenen sokaklar düz ve muntazam ise de, dar yapıldığından 8-10 metredir. Şimdiki ticari faaliyetlerine uygun değildir. Umumi Harpte Rus donanması tarafından bazı depo ve evler harap edilmiş ise de ziyan o kadar büyük değildir. Şehir bir sırtın önünde olduğundan sahil tarafı düz ise de, “*Kavak Mahallesi*” ve “*Kadıköy*”e doğru olan kısımları yüksektir. Kavak Mahallesi denizden 450 metre yüksektir. Şehrin etrafı çıplak bir araziden oluştuğu için havasında itidal yoktur. Yazın 33 derece sıcak olur, kışın ise nadiren -4 dereceyi geçer. Fakat kışı sürer.

Şehrin fener tarafı evvelce bataklık olduğundan havası çok ağır idi. Bir mutasarrıf, eşya ile şehre gelen her arabaya bir araba toprak getirip buraya atmasını kural yaptığundan, burası kısmen doldurularak bahçelik haline geldiği için şehrin havası oldukça iyileşmiştir. Geleceği çok parlak bu şehir gelişmeye fevkalade

¹⁵ M. Cemal, *Anadolu (İstatistiki, İktisadi, Askeri Coğrafya)*, s. 20-22.

¹⁶ Bu yangından sonra Samsun şehrini Tırabzon Valisi Esad Muhlis Paşa yeniden imar ve inşa ettirmiştir.

müsait olup, buradaki bataklıklar kısmen kurutulup kısmen de suni göl haline getirilir ise çok mükemmel bir park halini alır. Şehrin havasına tesir eden “*Mered Irmak*” ağzı da düzenlenir ve etrafına ağaç ekilirse, Samsun şehri havası güzel yerler sırasına girer.

Şehirde 3.624 hane, 1.470 dükkân ve mağaza, 14 han, birçok mükemmel otel, bir tiyatro, sinemalar, zengin mağazalar ve bir güzel hükümet dairesi, “*Saathane*” denilen bir saat kulesi, 11 hamam, 70 fırın, 7 gazino ve birçok güzel ve muntazam lokanta ve aşçı dükkânları ile kahvehane ve meyhaneler, 35 çeşme ve 5 şadırvan vardır. Şehrin suyu Mered Irmaktan geldiği için çok iyi değildir. Reji İdaresinin fabrikaları, özellikle Belediye Hastahanesi önemli binaları arasındadır. Şehrin diğer binaları da gayet muntazam olup, çoğu evleri Avrupa kiremitleriyle örtülmüştür.

Sağlık Durumu

“*Sıtma*” mevcuttur. “*Göz*” ve “*boğaz hastalıkları*”, “*asabi hastalıklar*”, “*kadınlarda asabi rahatsızlıklar*”, “*zatürrie*” ve “*romatizma*” görülür.

Samsun Limanı

“*Kalyon Burnu*” ile denize çıkan limanın yönü kuzeydoğuya doğrudur. Mered Irmağının ve hatta Kızılıрмаğın getirdiği birikintiler bütün körfezin derinliğine tesir ettiği için gerek körfez ve gerek liman pek sığdır.

Bu sebeple büyük gemiler iskeleden bir mil kadar uzakta demirlemek mecburiyetindedir. Limanda ayakları demir olarak inşa edilmiş bir yolcu iskelesiyle bu iskelenin kuzeyinde birçok eşya ve yük iskelesi denize doğru uzanmıştır. Reji İdaresinin fabrikaları civarında ayrıca bir demir iskelesi ile dekovil hattı mevcuttur. Limanın sahili hemen tamamıyla kumsal olduğu gibi kenar kısmında bir takım kayalıklar vardır. Limanda sürekli 400 kadar sandal ve kayık ile yüz kadar yelkenli gemi ve birkaç motorlu gemi mevcut olup; Bafra, Sinop, Gerze ve diğer civar iskelelere seyrüsefer ederler. Liman genellikle dalgalı olduğundan, indirip bindirme epeyce zordur. Samsun-Sivas demiryolu ikmal edilir iken buranın da limanını yapmak çok lüzumludur. Denizin sığınağına rağmen liman inşası pek zor değildir. Fenerin güneyinde sahilde harap bir kale vardır. Bunun hizasından yaklaşık bir km. doğuya kadar denizin içi kayalık ve bu kayalığın sonunda dört kulaç su bulunduğundan buraya bir rıhtım inşa olunur. Aynı suretle Mered Irmağın kumlarına mani olmak üzere ırmakla şehir arasına yine bir miktar moloz taş dökülürse liman her türlü rüzgârlardan mahfuz ve mükemmel bir hale gelir.

Esasında içi kumsal olan limanın taranması da çok kolaydır. Şehir, Yeşilirmak ağzıyla “*Kalyon Burnu*”na yapılacak sahil bataryaları ve Kara Samsun sırtlarına inşa olunacak yüksek bataryalar ile muhafaza edilebilirse de, pek açık olduğundan asıl ticaret depolarını Mered Irmak vadisinde ve sırtların gerisinde inşa etmek ve iskele ile burayı demiryoluyla birleştirmek emniyeti daha çok sağlar.

Samsun, Bafra ve Çarşamba’ya birer şose ile bağlı olduğu gibi, Anadolu’nun en büyük ve işlek caddesi olan Samsun-Sivas-Harpüt caddesinin başındadır. Samsun’dan Sivas’a doğru başlanmış olan demiryolunun başlangıcı Mered Irmak ağzıdır. 5 km.lik ray döşenmiş ve 30 km.ye kadar altyapısı tamamlanmıştır. Anadolu’nun en mühim ve en verimli bir sahasının iskelesi olduğu için ticareti pek işlektir. Özellikle külliyetli un ve yumurta ihraç edilir. Tütün ticareti ise fevkalade bir haldedir. Limanın yıllık ortalama 30.000 ton ithalat, 65-70.000 ton ihracatı vaki olur. Her tür gemi, bilhassa Osmanlı, Yunan, Fransız, Rus, Loid vapurları muntazaman her hafta uğradıkları gibi; İtalyan, İngiliz ve Alman tüccar şilepleri de eşya yükler ve ihraç ederler. Yıllık 750.000 ton hacminde 650 kadar vapur ve 2.000 kadar gemi uğrar. Limanın feneri 56 kadem yüksekliğinde olup 12 milden görülür.

Samsun’dan sonra deniz Kızılıрмаğın getirdiği toprak ile dolmuş ve büyük “*Bafra Ovası*” vücuda gelmiştir. Kızılıрмаğın ağzında “*Bafra Burnu*” ve “*Bafra Feneri*” vardır, fener 72 kadem yüksekliğinde olup 14 milden görülür. Bafra Burnu ile gemicilerin “*Sinop Adası*” dediği yer arasında geniş bir koy olup içinde “*Gürzüvet*”, “*Gerze*” ve “*Ören İskeleleri*” vardır.

Bafra

Sahilden 20 km. içeride Kızılırmak üzerinde bir kasabadır. Kızılırmak üzerinde güzel bir köprüsü vardır. Samsun’a 45 km.lik bir şose ile bağlıdır. Kayıklar Bafra’ya kadar girerler.

Kasabanın etrafı meyve bahçeleriyle çevrilidir ve manzarası güzeldir. Kasabada 1.600 hane, 6 han, 4 hamam, 500 dükkân ve mağaza, 15 fırın, 4 lokanta, 3 kıraathane, 10 gazino, 23 kahve, 1 tiyatro, 8 cami, 6 mescit, bir muntazam hükümet konağı ve 3 kilise vardır. Şehrin kurulduğu arazi kırık olup etrafında birçok bataklık, özellikle doğusunda “*Akgöl*”ün bulunması havasını fena bir hale sokar. Doğu rüzgârları estiği zaman bataklık havası şehri zehirler, ilk ve sonbaharda esen karayel havasını temizler ise de, kuzey rüzgârları genelde yüksek

geçtiğinden havaya tesiri azdır. Hava sıcaklığı yazın +30, kışın nadiren -4 dereceye iner. Kış ancak Ocak (Kanunisanı) ayından sonra gelir¹⁷.

Gerze

3.000 kadar nüfuslu Gerze'nin ufak bir limanı olup; “tütün”, “üzüm” ve “odun” ihracatıyla meşhurdur. Civarında mide ve bağırsak hastalıklarına çok faydalı bir su kaynağı vardır.

Sinop

Güzel havası ve sularıyla meşhurdur. “Boztepe Burnu” ile son bulan “Sinop Adası”nın ucunda bina edilmiş ve etrafı eski çok sağlam bir sur ile çevrili olan Sinop şehri pek eskidir. Diyojen'in vatanıdır. Eskiden çok meşhur bir kale olan Sinop, Osmanlı Karadeniz Donanmasının deniz üssü idi. Sinop kalesi ve zindanı, en meşhur hapisanelerdendir. Mükemmel bir demir atma yeri olan Sinop limanı, her türlü rüzgârdan doğal olarak korunaklı bulunduğu için, fırtınaya rastlayan gemiler buraya sığınır. Bugün sadece Taşköprü ve Boyabat yöresinin iskelesi olduğu için ticari önemi çok azdır.

Kastamonu'ya 115 km. mesafede olduğundan Kastamonu-Taşköprü-Boyabat-Sinop bir demiryolu ile bağlanırsa fevkalade önem kazanarak İnebolu'nun ticaretini ve hatta kısmen Samsun'un ticaretini çekebilir.

Sinop'un 10.000 kadar nüfusu olup, bunun 6.000'i Türk ve 4.000'i Rum'dur. Sekiz mahallede 1.750 hane, 470 dükkân ve mağaza, 15 fırın, 71 kahve, 4 otel, 2 han, 4 rakı fabrikası, 2 hızar, 10 hamam, 30 çeşme, 10 cami, 5 kilise, bir 40 diğeri 20 yataklı 2 hastahane (askeriye ve belediyenin), bir hükümet konağı, eski bir tophane ve tersanesi vardır. Şehrin sokakları kaldırımli ise de, düzgün değildir. Evlerinin çoğu ahşap olup, kaplamaları İstanbul'daki gibi yatay değil dikey yapılmıştır. Uçta sandal ve gemi yapılacak biri iki tezgâh vardır. Hapishanede marangozluk (işlemeli tahta kutu, nalın vs. yapılır) ve kuyumculuk çok ileridir. Sinop'ta 100 kadar sandal ve kayık olup, sahili gözetlemek için Umumi Harpten önce bir “beylik gemi” bulunuyordu.

“Boztepe Feneri” 344 kadem yüksekliğinde olup, 12 milden görülür. Sinop Adası üzerinde “Boztepe” ve “Sinop Burunları” dolaşılınca kuzey “Sinop Koyu” gelir ki, burada gayet mükemmel olan “Akliman” vardır. Bu liman, önü iki küçük ada ile kapanmış ay şeklinde olup, beş kulaç suyu olduğundan her türlü gemi

¹⁷ M. Cemal, *Anadolu (İstatistiki, İktisadi, Askeri Coğrafya)*, s. 22-25.

girebilir. Bundan sonra “*Emsoros*” ve “*Pakyos Burunları*” dolaşarak Anadolu’nun kuzeyinin sonu olan “*İnce Burun*” ve “*İnce Burun Feneri*” görülür. Fenerin yapıldığı burun 42 derece 6 dakika kuzey enleminde, Gironoviç’e göre 34 derece 58 dakika doğu boylamındadır. Fener 92 kadem yüksekliğinde bir kaya üzerinde olup, dakikada bir defa döner ve ışığı 14 milden görülür. İnce Burun Anadolu’nun kuzeyinin son noktası olarak meşhur ise de, gerçekte Pakyos Burnu 200 metre kadar daha kuzeye doğru gittiği için, kuzeyin asıl sonunun burası olması gerekir.

Buradan “*Kerempe Burnu*”na kadar sahil hemen düz gibidir. “*İstefan*” ve “*İnebolu Burunları*”ndan başka arıza yoktur. Sahilin yamaçları dik ve bu dik yamaçlar tamamen çok meşhur Kastamonu ormanlarıyla kaplıdır. Bu bölgede deniz inşaatına yarayacak külliyetli kereste bulunduğundan çok gemi yapılır.

Kerempe’den İnce Buruna doğru ve sahile paralel olarak bir deniz akıntısı vardır. Bu sahilde “*Ayancık*”, “*İstefan*”, “*Ayandon*”, “*Abana*”, “*İnebolu*”, “*Zarbana*” ve “*Fakar İskeleleri*” vardır. Bunların kereste ihracatından başka dikkate değer bir maddesi yoktur¹⁸.

Değerlendirme

“*Mübadele*”den önce Karadeniz’in doğu sahilinin şehir ve kasabalarını anlatan bu aktarma, daha çok bölgenin deniz ulaşımı ve nüfusu bakımından kıymetlidir. Ancak verilen nüfus rakamlarının mübadeleden ve bu aktarmadan önceki ve mübadeleden sonraki durumu karşılaştırılmalıdır. Ayrıca Birinci Umumi Harp ve Milli Mücadele döneminde ne kadar nüfusun zayı olduğu da çok önemli bir meseledir. Nüfus oranlarını artırmak için Tırabzon ve Giresun sahillerine Rum papazlar marifetiyle doldurulan Rumların durumu, ayrıca tetkike muhtaç en başlı husustur.

Kaynağın aslında “*ih̄tinâk-ı rahm*” diye geçen kadın hastalığı, o devirlerde “*rahim tıkanmasından kaynaklandığı düşünülen*”, aslında bununla alakası olmayan ve “*ekseriyetle kadınlarda zuhur eden asabi bir hal ve maraz*” idi. Esasında Karadeniz’in doğu sahilinin birçok yerleşiminde var olan bu rahatsızlık, bugün de aynı düzeyde olmasa bile, sıklıkla görülmektedir. Okuma yazmanın yok seviyesinde olduğu halk arasında “*nüşa (muska)*” yazdırılarak iyileştirilmeye uğraşılan bu ruhsal rahatsızlık için, günümüzde de benzer cahilliklerle çareler aranmaktadır.

¹⁸ M. Cemal, *Anadolu (İstatistiki, İktisadi, Askeri Coğrafya)*, s. 25-27.

Eserin tarihi coğrafya bakımından -en azından benim açımdan- fazla bir ehemmiyeti yoktur. Bölgeyi bilmeyenler ve özellikle yazarın kaynaklarından haberdar olmayanlar için ise, şüphesiz mühimdir. Hatta, bu kısımda aktarılan bilgiler, daha iç ve doğu bölgeler hakkında verilen “mahalli bilgi ve müşahadelerden” çok daha yüzeyseldir.

Kaynakça

- Balcı, Sezai, *Giresun Rumları ve Gayrimüslim Bir Belediye Başkanı: Kaptan Yorgi Konstantinidi Paşa*, Libya Yayınları, İstanbul 2012
- Çetin, Bayram, “Tarihi Coğrafya Bakımından Az Bilinen Bir Kaynak: Anadolu-İstatistiki, İktisadi ve Askeri Coğrafya (1. Cilt)”, *Turkish Studies*, 14/4, 2019, s. 785-805.
- Mehmed Cemâl, *Anadolu (İstatistiki, İktisadi, Askeri Coğrafya), I, Anadolu'nun Ahvâl-i Tabiiyesi*, Dersaadet, Matbaa-i Askeriyye, 1336 (1920).
- Tozlu, Selahattin, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Anayolu (1850-1900)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997.
- Tozlu, Selahattin, *Antakya (Hatay) Tarihi Bibliyografyası*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü Yay. Elazığ 2009.

Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)

Tahsin Hazırbulan

Öğretim Görevlisi, Munzur Üniversitesi, Çemişgezek Meslek Yüksekokulu

tahsinhazirbulan@munzur.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-9779-6022>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü Kitap İncelemesi

Geliş Tarihi 27.10.2021

Kabul Tarihi 23.12.2021

Yayın Tarihi 31.12.2021

Doi 10.52003/etut.2021.17

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

ETÜT, Sayı: 3, Aralık, 2021, Erzurum/TÜRKİYE

<https://dergi.erasurum.edu.tr/tarih>

Tortum Sanjak in Ottoman Administration (1549-1650)

Tahsin Hazırbulan

Lecturer, Munzur University, Cemisgezek Vocational School

tahsinhazirbulan@munzur.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-9779-6022>

ARTICLE INFORMATION

Article Types Book Review

Received Date 27.10.2021

Accepted Date 23.12.2021

Date Published 31.12.2021

Doi 10.52003/etut.2021.17

Atıf-Citation: Tahsin Hazırbulan, "Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)",

ETÜT, Sayı: 3, Aralık 2021, s. 107-116.

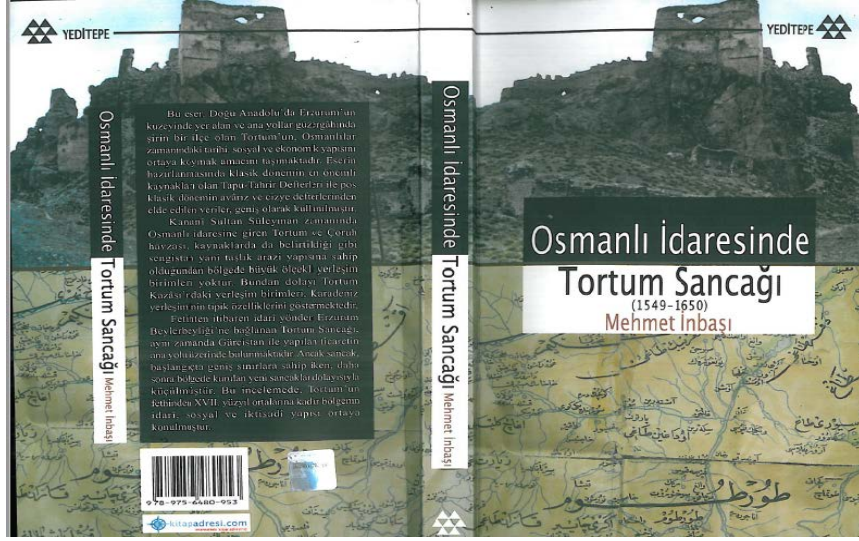
Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal

ETUT, Issue: 3, December 2021, Erzurum/TURKEY

<https://dergi.erasurum.edu.tr/tarih>

Kitap Tanıtımı

Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)

Tahsin Hazırbulan

Mehmet İnbaşı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008. 286 Sayfa. ISBN 978-975-6480-953

Öz

Tanıtımını yapacağımız eser Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde görev yapmakta olan Prof. Dr. Mehmet İnbaşı'ya ait kısa sürede 2. baskısını yapan *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı* adlı kitabıdır. Kitap 2008 yılında hazırlanmış olsa da geçen süre içerisinde aynı bölgeye/yere ait yeni bir çalışmanın yapılmaması ve şehir tarihi üzerine araştırma yapanların eserden haberdar olup istifade etmelerini sağlamak amacıyla tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İnbaşı, Tortum, Sancak.

Tortum Sanjak in Ottoman Administration (1549-1650)

Abstract

The work we will introduce is Erciyes University, Faculty of Letters, Department of History Prof. Dr. It is the book titled Tortum sanjak in the Ottoman Administration, which was published in a short time by Mehmet İNBASİ. Although the book was prepared in 2008, it will be introduced in order to ensure that no new study has been carried out on the same region/place and that those who do research on the history of the city will be aware of and benefit from the work.

Keywords: İnbaşı, Tortum, Sanjak.

Giriş

Ülkemizde şehir tarihi araştırmaları ilk aşamada var olan mufassal tahrir defterleri ve arşiv belgelerinin transkript edilerek yayımlanması ile başlamıştır. Merhum Ömer Lütfi Barkan ile başlayan tahrir defterlerinin şehir araştırmalarında kullanılması bu alanda çalışmalara yeni bir boyut kazandırmıştır. Yine merhum Halil İnalcık'ın Bursa Şeriyye Sicilleri üzerinden ortaya koyduğu ifadeler ve yaklaşımlar şehir tarihi çalışmalarına sosyal ve hukuki açıdan farklı yaklaşımlar katmış, bunun sonucunda yurt içi ve yurt dışındaki araştırmacılar için yeni bir çalışma alanı ortaya çıkmıştır¹.

Osmanlı Tarihi sadece klasik siyasi tarih ile birlikte kurumlar, idarî, iktisadî, sosyal ve askerî tarihi de içeren bir bütünü oluşturmaktadır. Bu bütünlük içerisinde şehirler ise merkezi idarenin ve idareyi ilgilendiren meselelerin tamamının yaşandığı mekânlar olması açısından idarî ünitenin en önemli parçasıdır. Bugün mülkî idare olarak adlandırılan şehir yönetimleri Osmanlı şehrinde kadının yönetimi etrafında şekillenen yerlerdir. Osmanlı idarî taksimatında şehir, kadı efendinin ve subaşının idaresinde ticaret ve sanayi erbabının bulunduğu idarî birlikler olarak tanımlanabilir. En öz ifadeyle Osmanlıda şehir, “*Cuma kılınır, bazarı durur*” ifadesinin yaşandığı yerdir. Devlet nazarında şehirde yaşayanlar ile kırdaki yaşayanlar arasında farklı statüler bulunmaktaydı. Sosyal yapının temel unsurlarını oluşturan yerleşik ve göçebe unsurların statüleri ise kanunnamelerle tespit edilmiştir.(Emecen, 1999)

Kitabının tanıtımına geçmeden önce Osmanlı idarî ünitesinin parçaları olan eyalet, sancak, kaza, nahiye, şehir, köy ve mezra gibi temel kavramların neler olduğuna bakmak gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nin idarî taksimatı içerisinde en büyük ünitesini beylerbeyi/mîr-i mîran/ emirü'l-livâ/ vali'nin yönettiği eyaletler oluşturmaktadır.(Kılıç, 1997) Osmanlı Devleti'nin genişlemesiyle birlikte eyaletlerin alt birimi olarak sancaklar kurulmuştur. Sancakları, kaza, nahiye ve köyler meydana getirmiştir. Sancağın en yüksek idarecisi ise sancak beyi (mîr-i livâ)dir. Sancak beyleri sancak merkezinde ikamet ederdi.(Şahin, 2009) Sancağın alt birimini ifade eden kaza günümüzde il ve ilçeye karşılık gelmektedir. Kaza aynı

¹ Şehir Tarihi çalışmalarının geçirmiş olduğu süreç için bakınız: Yunus Koç, “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar”, *TALİD*, Cilt 3, Sayı 6, 2005, s. 9-26.

zamanda “kadı”nın idare bölgesini ve çalıştığı bölgeyi de tanımlamaktadır.(Şahin, Kaza, 2002)

Nahiye ise taşra teşkilatı içerisinde sancak(livâ) adıyla bilinen askerî ve idarî birimlerin alt bölümünü ifade etmektedir. Nahiyeler genellikle timar sistemi içerisinde ortaya çıkan ve coğrafi bir bütünlük gösteren içinde muhtelif sayıda, köy, mezra ve aşiret barındıran bir yerdir.(Şahin, Nahiye, 2006) Nahiyenin alt birimi olan karye/köy ise tarım ve hayvancılığın yapıldığı idarecisinin imam, papaz, kocabaş vb. olduğu idarî birimin en küçüğüdür. Köyler, Osmanlı timar sisteminin ana omurgasını oluşturmaktadır. Köylerin oluşumunda mezralar kısmî bir alt yapı hazırlamıştır. Arapça “zer” (ziraat) ekilen yer/tarla anlamına gelen mezra, Osmanlılarda sürekli bir yerleşim yeri olmayan, ekinlik olarak kullanılan veya devletin ihtiyaç duyduğu sayyâd, derbent, tuzakçı vb. gibi görevlilerin görev yaptığı küçük toprak parçalarına verilen genel isimdir.(Şahin, Mezraa, 2004)

Klasik Osmanlı-İslâm şehri özelliklerini barındıran ve merkezi sistemin unsurlarının istisnasız uygulandığı bir yerleşim olan Tortum sancağı, Erzurum beylerbeyliğine bağlı 1549-1650 yılları arasında 5 nahiye ve 86 köye sahip idarî bir ünitelerdir.

Parçadan bütüne giden bir yaklaşımla merkezi üniteleri oluşturan temel parametrelerin ortaya çıkartılması ve anlaşılması şehir tarihi çalışmalarının önemini artırmaktadır. Bu problematiğin anlaşılması ve çözümü doğrultusunda Prof. Dr. Mehmet İnbâşî² akademik hayatında ve yönetmiş olduğu doktora tezlerinin³ büyük bölümünde çalışma alanı olarak genellikle şehir tarihini incelemiştir⁴. Tanıtımı yapılan eserde bu çalışmaların bir örneği olan “Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)”⁵ adlı kitabıdır.

² Mehmet İnbâşî, lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimlerini ve akademik çalışmalarını 2010 yılına kadar Erzurum Atatürk Üniversitesi’nde gerçekleştirmiştir. Mehmet İnbâşî, *XVI. Yüzyıl Başlarında Kayseri Şehri*, Kayseri 1992, Mehmet İnbâşî, *Osmanlı İdaresinde Üsküb Sancağı (1455-1569)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995.

³ 1983-Erzurum’a dair ilk olarak Bilgehan Pamuk tarafından hazırlanan ve 1992 yılında kabul edilen “XVII. Yüzyılda Erzurum Şehri” başlıklı doktora tezini yönetmiştir. Erzurum ve bölge tarihi açısından oldukça önemli olan 1642 Tarihli Erzurum Avarız Defterini yine doktora öğrencileri olan İ. Ethem Çakır ve Selçuk Demir’le birlikte 3 Cilt halinde yayına hazırlamıştır. (Mehmet İnbâşî, İbrahim Etem Çakır, Selçuk Demir, “1642 tarihli Erzurum Eyâleti Mufassal Avârız Defteri I-II-III : (Erzurum - Tortum - İsbir - Hıms - Pasin)”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.)

⁴İnbâşî, şehir tarihine dair çalışmalarını Kayseri’de yayım aşamasında sürdürmektedir. Bu anlamda Kayseri’ye ait Mufassal, icmâl, avarız ve cizye türünden defterleri yayımlamış olup, Kayseri Ansiklopedisinin çıkartılmasına katkı sağlayarak, şehre dair birçok maddenin yazımını da yapmıştır. Yazarın yayınları ve yönetmiş olduğu tezler için bakınız: <https://avesis.erciyes.edu.tr/minbasi/yayinlar>

⁵ Bundan sonra “Tortum Sancağı” olarak kısaltılacaktır.

Osmanlı İdaresinde Tortum Kazası Kitabı Değerlendirmesi

Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak merkezi olan ve bugün Erzurum'a bağlı bir ilçe statüsündeki Tortum'un tarih, demografi, ekonomisine dair bilimsel veriler ışığında önemli bilgiler vermektedir. Bu türden taşra kazalarıyla ilgili çalışmaların oldukça sınırlı olması, mevcut kitabın önemli bir boşluğu doldurmasına neden olmaktadır. Nitekim bir sancağın bütün idarî üniteleriyle birlikte incelendiği çalışmalar oldukça sınırlıdır⁶. Şehir tarihi çalışmalarında genellikle idarî ünitenin bütün temsilcilerinin bulunduğu sancak merkezi olan kaza tercih edilir. Bunun dışında kalan kaza ve nahiyeye türünden yerler ise genellikle makale ve bildiri türünden çalışmalar ile anlatılmaktadır⁷. Eseri benzer çalışmalardan ayıran önemli bir özelliği Osmanlı-Gürcü ilişkilerinin siyasî etkisiyle fethedilen Tortum'un 1549-1650 yılları arasında kalan 101 yıllık sürede geçirmiş olduğu idarî aşamaları, idarecileri ve ekonomisinin birincil kaynaklardan hareketle ortaya çıkartılmasıdır. Aynı zamanda Tortum ve çevresinin Osmanlı idaresinde geçmeden önceki durumu, Osmanlı, Safevi ve Gürcüler arasında yapılan saha hâkimiyeti mücadelelerine dair verilen ilk elden bilgiler klasik dönem siyasî durumunun bölgesel anlamda anlaşılmasını sağlamaktadır.

İnbaşı, Tortum Sancağı kitabının giriş kısmında kitabın yazılış amacından şu şekilde bahseder: "*Çoruh Havzası ve Tortum'un Osmanlı Devleti'nin idaresine girmesinden XVII. yüzyıl ortalarına kadar geçirmiş olduğu evreleri, Osmanlı arşiv kayıtları ve kroniklere göre ortaya koymaktır.*" Söz konusu amacın gerçekleşmesi için Osmanlı Arşivinde bulunan çok sayıda defter, belge ve seyahatname türü eserlerden istifade edilmiş, bir bütün halinde Tortum sancağı idarî, ekonomik ve sosyal açıdan ortaya çıkartılmıştır.

Eser önsöz ve girişten sonra üç ana bölümden oluşmaktadır. Son kısımda ise ekler, bibliyografya, fotoğraflar ve indeks bulunmaktadır. Birinci bölümde bölgenin tarihçesi ve idarî yapısı anlatılırken Tortum'un adından başlayarak Osmanlı idaresine kadar olan tarihi ile Erzurum Beylerbeyliği içerisindeki idarî

⁶ Bu alanda yapılan son çalışmalarından birisi Dr. Rahman Şahin'e ait doktora tezidir. Rahman Şahin, *Osmanlı İdaresinde Vilçitrin Sancağı (1450-1550)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2020.

⁷ Bu konuda Erciyes Üniversitesi Tarih Bölümünün yapmış olduğu ilçe sempozyumları güzel bir örnektir. Üniversite, yerel idarecilerle işbirliği yaparak ilçelerin tarih, kültür, edebiyat, ekonomi vb. yönlerini akademik anlamda ortaya çıkartılması adına bütün ilçelere özel sempozyumlar tertip etmiş ve bildiriler kitaplaştırılmıştır. Yine Kocaeli Büyükşehir Belediyesi'nin öncülüğünde düzenlenen Kocaeli Tarihi Kültürü Sempozyumları (I-VII) şehir ve bölge tarihine dair oldukça önemli bilgiler sağlamıştır. Son zamanlarda farkı il ve ilçe yönetimlerinin ve kurumlarının bu türden yerel tarih sempozyumlarını yapıyor olması şehir tarihi adına önemli gelişmelerdir.

statüsü ve idarecilerinden bahsedilmiştir. Bu bölüm yerleşimlerin geçirmiş olduğu tarihi sürecin kronolojik olarak sınıflandırmasına ve Osmanlı idaresindeki konumuyla karşılaştırmasına imkân tanımaktadır. Çoruh Havzası'nda önemli bir geçiş güzergâhı olan Tortum bir kaleden müteşekkil olup bölgenin güvenliği ve merkezle olan iletişimin üssü konumundadır. Bu özelliği nedeniyle Bizans, Gürcü, Selçuklu, Timur, Akkoyunlu gibi farklı devlet ve beyliklerden gelen askeri baskılar ve savaşlar nedeniyle tarafların elde etmek istediği önemli bir merkez olan kalenin ve yerleşimin gelişme evreleri Osmanlı idaresine geçişle birlikte başlamaktadır.

İkinci bölüm sancağın nüfus ve yerleşimi üzerinden sürdürülmüştür. Bu bölümde idarî anlamda Tortum sancağına bağlı Tortum Nahiyesi, Liskav Nahiyesi, Ahcirik Nahiyesi, Haho Nahiyesi ve İşhan Nahiyesine⁸ ait hane ve nüfus bilgilerini dönemselsel olarak analiz etmiştir. Tortum sancağının belirli bir merkezinin olmadığını ifade eden İnbaşı, sancağın esas olarak dört nahiyeye ve buralara bağlı köylerden müteşekkil olduğunu kaynaklardan hareketle söylemektedir. Yazarın bu tespitleri neticesinde Tortum'un sancak içerisindeki sınırları daha da belirginleşmiştir. Bir önceki bölümde anlatılan hâkimiyet mücadelesinden sonra bölgenin gelişmeye ve idarî anlamda büyümeye başladığı iki bölümün karşılaştırılması neticesinde ortaya çıkmaktadır.

Sosyal yapının anlatıldığı kısımda ise fethin ilk yıllarında sancakta Türk, Gürcü ve Ermeni yerleşimlerin yoğun bir şekilde olduğunu süreç içerisinde tedrici olarak Türk ve Müslüman nüfusun arttığı ifade edilmiştir. Tahrir defterlerinden hareketle kazadaki Müslüman nüfusun artmasında ihtidaların da etkin olduğu söylenmektedir. Bölgede ciddi miktarda bir Kıpçak nüfusunun varlığının sancağın demografi ve sosyal yapısına sirayet ettiği ileri sürülmüştür. Çalışmanın ortaya koyduğu en önemli bulgulardan bir diğeri ise sancağın vakıf eserlerinden yoksun olmasıdır. Yazar bunu kazanın kurulduğu yerin taşlık olmasıyla ve bölgede devamlı süregelen Osmanlı-Gürcü çatışmalarından kaynaklandığını ifade etmektedir.

Kitabın üçüncü bölümünde anlatılan “İktisadi Hayat ve Toprak İdaresi” kısmı ana kaynaklardan hareketle hazırlanmıştır. Bu bölümde sancakta yetiştirilen tarım ürünleri ile bunlardan alınan vergiler analiz edilmiştir.

Tortum ve buraya bağlı nahiyelerde iklimin sağladığı imkânlarla hububat ürünlerinin, sebze ve meyve üretiminin arz-talep dengesini karşıladığı görülür. Taşrada üretimi yapılan zirai ürünlerin iklimle ve coğrafi yapıyla olan ilişkisinin

⁸ Nahiyeye 1557'den sonra Pertekrek/Yusufeli Kazasına bağlanmıştır. İnbaşı, *Tortum Sancağı*, s. 159.

anlaşılmasında eser kolaylık sağlamaktadır. Bu yönüyle eser doğrudan Anadolu'da üretimi yapılan tarla ve bahçe bitkileri konulu çalışmalara kaynaklık edebilir.

Bilindiği üzere taşrada toprağa dayalı üretimler merkezi idarenin denetiminde sürdürülmüştür. Osmanlı devletinde arazi mirî, mülk ve vakıf arazi olarak üç ana kısma ayrılmaktadır. Mirî arazinin mülkiyeti devlete tasarrufu ise devletin müsaadesi ile şahıslara ait olabilirdi. Vakıf ve mülk arazilerin mülkiyeti ise şahıslara ait olup şeri ve örfî hukukun çizdiği sınırlar içerisinde tasarruf edilebilirdi. Devletin kendisine ait olan araziler gelirlerine göre has, zeamet ve timar olarak ayrılmış ve mülkî ve askerî olarak görev yapan kişilere gelir olarak verilmiştir.(Barkan, 1980)(Çağatay, 1952)

Toprağın tasarruf bölümünde yazar, sancaktan elde edilen gelirleri ve mutasarrıflarını tabloştırmış ve açıklamıştır. Toprak gelirlerinin de sancak ve diğer yerlerde benzer gelirler ile karşılaştırılması dirlik sisteminin anlaşılmasına ve örneklendirmesine katkı sağlamaktadır. Dirlik sisteminin Tortum ve havalisinde sistematik bir şekilde sürdürüldüğünü kitaptan öğrenmekteyiz.

Tortum sancağının XVI. yüzyıl sonlarına kadar yurtluk-ocaklık statüsüyle yönetildiğini daha sonra klasik Osmanlı Sancağına dönüştürüldüğünü ifade eden İnbaşı, toprağı tasarruf eden sancak beyi, subaşı, kethüda ve timar erlerinin kimler olduğunu da gün yüzüne çıkarmıştır. Söz konusu kişilerin ortaya çıkartılması taşra bürokrasinin kimler tarafından yürütüldüğünün anlaşılması adına önemlidir. Özellikle sancak beyi ve kadıların kimliği, görev süreleri, elde ettikleri yıllık hâsılatları gerek sancak içerisinde gerekse daha genel bir karşılaştırma yapma imkânı tanınması adına araştırmacılara kolaylık sağlayacak bilgilerdir. İnbaşı bu tür görevlilerin tespitinde tahrir defterleri dışında özellikle Ruûs kayıtlarını da titizce taramış ve Osmanlı bürokrasisinin taşra yapılanmasının anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Söz konusu kayıtlardan sancaktaki askeri kişiler ile kale teşkilatına dair bilgilerin ortaya çıkması ise taşradaki askeri yapılanmanın mevcut durumunu göstermektedir. Bu türden ayrıntı bilgiler, taşranın benzer yerlerindeki görevli ve kurumlarla karşılaştırma imkânını kolaylaştırmaktadır.

Belge ve defter formlarına kâtibin eklediği veya sonradan eklenen şerhlerin dikkatli kullanımı sayesinde yazar bazı problemlerin (özellikle gelir-gider) anlaşılmasını ve çözümlenmesini sağlamıştır. Kitapta bu türden ayrıntı bilgilerin şerhlerden hareketle verilmesi genç tarihçiler açısından örnek alınabilecek bir davranıştır.

Osmanlı taşrasından bulunan şehir ve kasabaların kaderi bulunduğu coğrafi yerle doğrudan ilgilidir. “Coğrafya kaderdir” sözünün tecellisinin refaktan sefalet, savaştan esenliğe kadar yaşam yerlerine etki ettiği ortadadır. Bir bölgede bulunan nüfusun yoğun olması, vakıf eserlerin fazlalığı, şehrin gelişmişlik düzeyi doğrudan ekonomi ile ilgilidir. Liman kentlerinin zenginliği ile dış dünyaya kapalı ve ana yollar dışında kalan yerleşimlerin ekonomik ve refah seviyesi birbiriyle aynı değildir. Tortum sancağında da coğrafi şartların sağladığı imkânların kıt olması nedeniyle merkezi yerleşimlerin gelişmeye müsait olmadığı yapılan çalışma neticesinde anlaşılmaktadır. Bölgede boyahane ve tuzlalar gibi küçük sanayi işletmelerinin dışında coğrafi şartların etkisiyle yapıldığı düşünülen 258 değirmen Tortum’un ekonomik unsurlarını oluşturmaktadır. Ayrıca Çoruh Havzası’nda konaklama imkânı sunan birkaç hanın varlığı da geçiş bölgesi olmasının getirdiği bir avantajdır.

Eserin son kısmında yazar defter ve belge formlarından çıkarmış olduğu Tortum sancağının idarî üniteleri olan nahiye ve köyleri, vergi gelirlerini ve timar tasarruf eden sipahilerin kimler olduğuyla ilgili verileri ayrı tablolar halinde verilmiştir. Bu verilerin tablo olarak verilmesi araştırmacılar için bir kolaylık sağlamaktadır. Yine kitabın son bölümünde yazar kullandığı kaynakları özelliklerine göre alfabetik olarak sınıflandırmış, bölgede yapmış olduğu araştırma gezileri neticesinde çektiği fotoğraflar ve istifade ettiği arşiv belgelerinin bazılarını da eserin son kısmında eklemiştir. Kitabın indekse sahip olmasının araştırmacılar için bir kolaylık olduğunu da ifade etmek gerekir.

Sonuç olarak Osmanlı fethine kadar bölgeye dair seyahatnamelerde geçen kısa bilgiler, mimari yapılar ve vakıf kayıtları dışında toplu ve kronolojik kayıtların eksik olması nedeniyle Tortum ve çevresine dair çalışmalar oldukça sınırlıdır. İnbaşı, bu kitapla birlikte gözlerden uzak sadece transit bir geçiş güzergâhında bulunan taşra yerleşimini arşiv vesikaları, araştırma eserleri, onomastik yaklaşımlar ve arazi gezileriyle ortaya çıkartmıştır. Nitekim şehirlere ve yerleşimlere dair araştırmalarda aranan şerhiye sicilleri, vakıf kayıtları ve kronik türünden eserlerin olmaması çalışmada bir eksiklik oluşturmamış yazarın titiz araştırmaları, çalışma usulü ve akademik yaklaşımı bu türden çalışmaların yapılabileceği gerçeğini ortaya çıkartmıştır.

Söz konusu kitap yerel tarihin anlaşılması ve doğru aktarılmasının yanı sıra şehir ve kır yerleşimleri tarihi çalışmalarında usul açısından örnek alınabilecek bir eserdir.

Kaynakça

- Barkan, Ö. Lütfi, (1980). “Türk İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’ndan Aldığı Şekiller, İmparatorluk Devrinde Toprak, Mülk ve Vakıfların Hususiyeti”, *Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları İstanbul, s. 249-280.
- Baykara, Tuncer, (2002). “Kaza”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara, s. 119-120.
- Çağatay, Neşet, (1952). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reayanın Mirî Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları”, *IV. TTK*, Ankara, s. 426-433.
- Emecen, Feridun, (1999) “Osmanlılarda Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler” *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 91-97.
- İnbaşı, Mehmet, (1992). *XVI. Yüzyıl Başlarında Kayseri Şehri*, Kayseri.
- İnbaşı, Mehmet, (1995). *Osmanlı İdaresinde Üsküb Sancağı (1455-1569)*, Atatürk Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- İnbaşı, Mehmet, (2008). *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- İnbaşı, Mehmet, Çakır, İbrahim Etem, Demir, Selçuk, “1642 tarihli Erzurum Eyâleti Mufassal Avâz Defteri I-II-III : (Erzurum - Tortum - İsbir - Hınıs - Pasin)”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014
- Kılıç, Orhan, (1997). *Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihâtı*, Elazığ.
- Koç, Yunus, (2005). “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar”, *TALİD*, Cilt 3, Sayı 6, s. 9-26.
- Pamuk, Bilgehan, “XVII. Yüzyılda Erzurum Şehri”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002.
- Şahin, İlhan, (2004). “Mezraa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.29, Ankara, s. 546-548.
- Şahin, İlhan, (2006). “Nahiye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.32, Ankara, s. 306-308.
- Şahin, İlhan, (2009). “Sancak”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.36, Ankara, s. 97-99.
- Şahin, Rahman, (2020). *Osmanlı İdaresinde Vılçıtın Sancağı (1450-1550)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri.

Elektronik Kaynaklar:

<https://avesis.erciyes.edu.tr/minbasi/yayinlar> Erişim Tarihi 17.10.2021.

YAZIM KURALLARI

ETÜT Dergisi Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nün çift-kör hakemli açık erişimli bilimsel yayın organıdır. Dergi Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanır. Yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

ETÜT Dergisi ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihi ile ilgili her konuyu kapsayan araştırma makalesi ve çeviri makaleleri yayımlamaktadır. Dergide aynı zamanda kitap değerlendirmesi, eleştiri ve değerlendirme yazılarına da yer verilmektedir.

Gönderilen yazıların daha önce başka bir elektronik ya da basılı dergide, kitapta veya farklı bir mecrada sunulmamış ya da yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulan çalışmalar, sunum yapılan organizasyonun tam adı, tarihi, şehri ve ülkesi belirtilmek koşuluyla değerlendirmeye alınabilir.

Gönderilen her makale alanlarında uzman en az iki bağımsız hakem tarafından değerlendirilir. İki hakem tarafından yayınlanabilir kararı verilen makaleler yayın sürecine alınır, hakemlerden birinin yayınlanamaz kararı vermesi durumunda makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin vereceği karara göre makalenin yayın süreci belirlenir. Bütün makalelerin karar verme süreçlerinde nihai karar yetkisi Baş Editördedir.

Dergimizde dipnot atıf sistemi genel olarak uygulanmakla birlikte APA atıf sistemi de kabul edilmektedir. Ancak bir makalede tek bir atıf sistemine sadık kalınması gerekmektedir.

- Yazarın unvanı, kurumu ve e-posta adresini içeren bilgi ilk sayfanın altında (*) sembolü eklenerek verilecek ve 10 punto olacaktır.

*Prof. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü e-posta@example.com

Dergide yayınlanan makalelerin tüm yayın hakları ETÜT Dergisi aittir.

Yayımlanmama yönünde karar verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir. Yayın için kabul edilen yazıların yayın ve telif hakları ETÜT Dergisi'ne aittir. Yayımlanan yazılardan dolayı yazara herhangi bir telif ücreti ödenmez.

- Türkçe başlık Times New Roman 14 punto, İngilizce başlık Times New Roman 11 punto olacaktır. Türkçe ve İngilizce Öz 120-160 kelimedenden oluşmalı, 9 punto olmalıdır.
- Türkçe ve İngilizce öze en az 3, en fazla 6 anahtar kelime eklenmelidir.

- Ana metin Times New Roman 11 punto, iki yana yaslı, satır aralığı en az 15 nk olmalıdır.
- Kenar boşlukları; üst 3; sağ, sol ve alt 2 cm olmalıdır.
- Tablolar gerek görülmesi durumunda 9 punto olabilir, girinti sağ ve sol “0”; aralık önce ve sonra “0”; satır aralığı “tek” olmalıdır.
- Kaynakça 10 punto, asılı 1,25.
- Ara başlıklardan önce bir satır boşluk bırakılmalıdır.
- Dipnotlar Times New Roman 9 punto olacaktır. Dipnotlar iki yana yaslı sağ ve sol girinti “0” aralık önce ve sonra “0” satır aralığı “tek” olacaktır. Sayfa altında verilen dipnotlarda kitap, ansiklopedi ve dergi adları italik olarak, makale adı trnak içinde düz yazı ile gösterilmelidir.
- Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynakların tam künyesi verilmeli, ikinci ve daha sonraki kullanımlarda mantıklı kısaltma yapılmalıdır.

Klasik Dipnot Sistemi

Arşiv Belgesi Yazımı

15 Cemaziyülevvel 1306 (17 Ocak 1889) tarihli Şura-yı Devlet mazbatası, *BOA*, İ. ŞD, 95-5627.

Kitap Yazımı

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 475.

Makale Yazımı

Mehmet Genç, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, III/1, 1989, s. 176.

Yayımlanmış Bildiri Yazımı

Uğur Akbulut, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Nusayrîleri Sünnileştirme Çabaları”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik İç ve Dış Siyaset Bildiriler*, 1. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 96.

Ansiklopedi Maddesi Yazımı

Halil İnalçık, “Adâletnâme”, *DİA*, c. I, İstanbul 1988, s. 346.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Akbulut, Uğur, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Nusayrîleri Sünnileştirme Çabaları”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik İç ve Dış Siyaset Bildiriler*, 1. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 95-110.

Genç, Mehmet, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, III/1, 1989, s. 175-186.

İnalcık, Halil, “Adâletnâme”, *DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, c. I, İstanbul 1988, s. 346-347.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

APA Atıf Sistemi

(BOA. İ. ŞD; 95-5627)

(Uzunçarşılı 1996: 475)

(Genç 1989: 176)

(Akbulut 2014: 96)

(İnalcık 1988: 346)

Et:

Apa Atıf Sisteminde

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Akbulut, Uğur. (2014). “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Nusayrîleri Sünnileştirme Çabaları”. *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik İç ve Dış Siyaset Bildiriler*, 1. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 95-110.

Genç, Mehmet. (1989). “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, III/1, 175-186.

İnalcık, Halil. (1988). “Adâletnâme”. *DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, c. I, İstanbul, 346-347.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1996). *Osmanlı Tarihi*. c. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.